

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE ADAPAZARI
(1908-1918)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elvan DEMİREL

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Enis ŞAHİN

HAZİRAN – 2021

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE ADAPAZARI
(1908-1918)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elvan DEMİREL

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

**“Bu tez sınavı 16/06/2021 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan
jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”**

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Enis ŞAHİN	BAŞARILI
Prof. Dr. Haluk SELVİ	BAŞARILI
Dr. Öğr. Üyesi Dilara USLU	BAŞARILI

 SAKARYA ÜNİVERSİTESİ	T.C.		Sayfa : 1/1
	SAKARYA ÜNİVERSİTESİ		
	SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ		
	TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU		
Öğrencinin			
Adı Soyadı	:	Elvan DEMİREL	
Öğrenci Numarası	:	Y196012008	
Enstitü Anabilim Dalı	:	Tarih	
Enstitü Bilim Dalı	:	Türkiye Cumhuriyeti Tarihi	
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS	☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı (1908-1918)	
Benzerlik Oranı	:	%9	
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,			
☒ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.			
			16/06/2021
☐ Sakarya Üniversitesi Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.			
Bilgilerinize arz ederim.			
			/...../20..... İmza
Uygundur			
Danışman Unvanı / Adı-Soyadı: Prof. Dr. Enis ŞAHİN Tarih: 16/06/2021 İmza:			
☐ KABUL EDİLMİŞTİR ☐ REDDEDİLMİŞTİR EYK Tarih ve No:			Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

XVIII. yüzyılda bugünkü yerleşim yerinde şekillenmeye başlayan Adapazarı, II. Mahmut zamanında gelişim göstermeye başlamış ve özellikle 1900'lü yılların başlarında ticari olarak hızlı bir büyüme devresine geçmiştir. Adapazarı'nın nüfusunu aldığı göçler oluşturmuştur. Bu zamanda yaşanan savaşlar, bu göç dalgalarının öncelikli sebebidir. Zamanın başkenti olan İstanbul'a olan yakınlığı ile birçok olaydan birebir etkilenmiştir. Bunun olumsuz yanları olduğu gibi olumlu yanları da olmuştur. Örneğin, İstanbul'un ihtiyacı yakınında bulunan Adapazarı'ndan önemli ölçüde temin ediliyordu. Bu da Adapazarı'nın ekonomisine, dolayısıyla gelişmesine olanak tanımıştır. II. Meşrutiyet'in getirdiği etkiler de aynı şekilde yakînen hissedilmiştir. Siyasi karışıklıklar, seçim kampanyaları derken patlak veren savaşlar, Adapazarı'nın bu olaylarla olan ilişkileri ve nasıl etkilendiği çalışmanın konusunu oluşturmuştur. I. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı ile ilgili bir çalışma yapılmış ve bu noktada II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı konusunun eksikliği daha göze çarpar hale gelmiştir. Bu nedenle yaşadığım ve büyüdüğüm bu şehre nazikane katkı sağlamasını umduğum bu çalışmada benden öte emeği geçenlere bir parça yer vermeyi arzu ediyorum.

Söze ilk olarak lisans ve yüksek lisans süreçlerimde gölgesini hep hissettiğim, kıymetli vaktini ve bilgilerini esirgemeyen, herhangi bir soru işaretine mahal vermeden sabırla bana yol gösteren ve özellikle bu konuyu önererek bu çalışmanın ortaya çıkmasına vesile olan tez danışmanım, kıymetli büyüğüm, Prof. Dr. Enis ŞAHİN'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Aynı konulu makalesiyle bana kılavuz olan ve eğitim sürecimde de vermiş olduğu bilgilerle, tezimi yazarken bana ışık tutan Prof. Dr. Haluk SELVİ'ye; üzerimde emeği olan tüm saygıdeğer hocalarıma müteşekkirim. Daima yanımda olan ve bana güç veren sevgili annem Kadriye DEMİREL'e, bu çalışmaya sağladığı katkı için ağabeyim Gürhan DEMİREL'e ve tüm aileme; son olarak her daim verdiği güç ve tecrübeleri ile bana kolaylık sağlayan meslektaşım ve müstakbel eşim Kaan AŞIK'a kalbî teşekkürlerimi sunmak benim için büyük bir mutluluk olacaktır.

Bu çalışmayı içimde sonsuz olan babacığım Osman DEMİREL'e ithaf ediyorum.

Elvan DEMİREL

16/06/2021

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	viii
GRAFİK LİSTESİ.....	x
HARİTA LİSTESİ.....	xi
PLAN LİSTESİ.....	xii
TABLO LİSTESİ.....	xiii
ÖZET	xiv
SUMMARY	xv
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM I: ADAPAZARI'NDA MÜLKİ İDARE VE BAYINDIRLIK	9
1.1. İdari Dağılım	9
1.2. Ulaşım.....	13
1.3. Haberleşme	17
BÖLÜM II: ADAPAZARI'NDA SİYASİ HAYAT	19
2.1. 1908 Genel Seçimleri	19
2.2. 1909 Adapazarı Belediye Seçimleri	20
2.3. 1912 Genel Seçimleri	22
2.4. 1914 Genel Seçimleri	23
2.5. Meşrutiyet'e Tepkiler	24
BÖLÜM III: ADAPAZARI'NDA İKTİSADİ HAYAT	26
3.1. Ziraat.....	26
3.2. Hayvancılık.....	27
3.3. Ticaret.....	27
3.4. Nakliyat	27
3.5. Bankacılık Faaliyetleri.....	28
3.6. Ormanlar	29
3.7. Madenler.....	31

BÖLÜM IV: ADAPAZARI'NDA SOSYAL HAYAT	36
4.1. Gündelik Yaşam	36
4.2. Eğitim ve Okullar	37
4.3. Demografik Yapı	41
4.3.1 Göçler	41
4.4. İç Karışıklıklar ve Şehir Güvenliği.....	45
4.4.1 Adapazarı Ermenileri ve Yasadışı Faaliyetleri.....	50
4.5. Adliye	54
4.6. Doğal Afetler	55
4.6.1. Sel.....	55
4.6.2. Bataklık Sorunu.....	57
4.7. Sağlık ve Bulaşıcı Hastalıklar	59
 BÖLÜM V: BALKAN ve CİHAN HARPLERİ DÖNEMİNDE ADAPAZARI	62
5.1. Balkan Savaşları Sırasında Adapazarı.....	62
5.2. Ahmet Şerif Bey'in Gözünden Adapazarı.....	64
5.3. Cihan Harbi	66
5.3.1. İaşe Sorunu.....	66
5.3.2. Ermeni Zorunlu Göçü.....	69
 BÖLÜM VI: ADAPAZARI'NDAKİ KURUM VE KURULUŞLAR	72
6.1. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti	72
6.2. Adapazarı Duyûn-u Umûmiye İdaresi.....	73
6.3. Adapazarı Reji İdaresi	75
6.4. Türkiye'nin İlk Millî Komandit Bankası: Adapazarı İslam Ticaret Bankası	76
6.5. Adapazarı Ermeni Kadınlar Birliği.....	77
6.6. Adapazarı İpek İşçileri Birliği	78
6.7. Adapazarı Tasarruf Sandığı	78
6.8. Adapazarı Karsever Şirketi.....	78
6.9. Adapazarı Doğu Ziraatçıları Şirketi	78
6.10. Adapazarı Amasyan Otomobil Şirketi.....	79
6.11. Adapazarı Ziraat Bankası	79
6.12. Adapazarı Ahşap ve Demir Fabrikası.....	79

6.13. Adapazarı'nın Elektriklendirilmesi ve Elektrikli Tramvay Projesi	80
--	----

SONUÇ	83
--------------------	-----------

KAYNAKÇA.....	86
----------------------	-----------

EK	98
-----------------	-----------

ÖZGEÇMİŞ	112
-----------------------	------------

KISALTMALAR

A.{	: Bab-1 Asafî
A.}	: Sadaret
ASK	: Askeri Maruzat
AZN	: Adliye ve Mezahib
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BEO	: Bab-1 Ali Evrak Odası
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
ÇEV.	: Çeviren
DH	: Dahiliye
DVN. MKL	: Mukavelenameler
DVNSMHM. d.	: Mühimme Defterleri
EK	: Ekler
EUM	: Emniyet-i Umumiye
Haz.	: Hazırlayan
H	: Hukuk
HR	: Hariciye Nezareti
HUS	: Hususi Maruzat
İ	: İrade
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
İBT	: Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi
İD	: İdare
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
MF	: Maarif Nezareti
MKT	: Mektubî Kalemi
ML	: Maliye
MTV	: Mütenevvia
MUI	: Muhaberat-ı Umumiye İdaresi
No.	: Numara

OMZ	: Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti
PLK	: Plan, Proje, Kroki
PRK	: Perakende Evrakı
S.	: Sayfa
S.B.B.	: Sakarya Büyükşehir Belediyesi
SYS	: Siyasi Kısım
ŞD	: Şura-yı Devlet
ŞFR	: Şifre Kalemi
THR	: Tahrirat Kalemi
TİTE	: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
TMIK. M.	: Muamelat
TTK	: Türk Tarih Kurumu
UM	: Umumiye
Y	: Yıldız
ZB	: Zaptiye

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: Adapazarı'nın Yıllara Göre Nüfus Dağılımı	42
--	----

HARİTA LİSTESİ

Harita 1: 1919 yılı, İzmit Livası sınırları ve Adapazarı Kazası'nın konumu..... 8

PLAN LİSTESİ

Plan 1: 1874 yılına ait İzmit-Adapazarı Demiryolu planı	14
Plan 2: 1914 yılına ait Adapazarı-Bolu Yolu Metal Köprü Planı.....	15

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Adapazarı ve Geyve Kazaları, nahiye ve köyleri (1890'lar).....	10
Tablo 2: Düzenleme öncesi ve sonrası mahalle isimleri	11
Tablo 3: 1868-1921 yılları arası Adapazarı Belediye Başkanları.....	21
Tablo 4: Adapazarı ve çevresinde çıkarılan madenler.....	32
Tablo 5: 1900 yılının verilerine göre Adapazarı ve çevresindeki eğitim kurumları.....	37
Tablo 6: 1900 yılının verilerine göre Adapazarı ve çevresindeki Gayrimüslim okulları	38
Tablo 7: Ahmet Şerif Bey'in Adapazarı nüfus dairesinden almış olduğu veriler	43
Tablo 8: Tarihlerle göre Adapazarı'nda yaşayan nüfusu gösterir cetvel	45
Tablo 9: Dersaadet'e gönderilen un ve buğday miktarı.....	67

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☒	Doktora	☐
Tezin Başlığı: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı (1908-1918)			
Tezin Yazarı: Elvan DEMİREL		Danışman: Prof. Dr. Enis ŞAHİN	
Kabul Tarihi: 16 Haziran 2021		Sayfa Sayısı: xiv (ön bölüm) + 98 (tez) + 14 (ek)	
Anabilim Dalı: Tarih		Bilim Dalı: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi	
II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından Osmanlı Devleti her alanda bir dönüşüm sürecine girmiştir. Meşrutiyet'in ilanını ve meclisin açılmasını sağlayan İttihatçılar bir özgürlük havası yaratarak halkın sempatisini kazanmayı ve gerçekleştirecekleri uygulamaları halk nezdinde kabul görür hale getirmeyi amaçlamışlardır. 29 yıldır kapalı olan Meclis-i Mebusan'ın açılmasını sağlayan İttihatçı zümre, seçimlerin derhal yapılması kanaatindeydiler. Bu seçimler yeni bir seçim kanunu benimsenerek gerçekleştirilmiştir. İttihatçıların ilk etapta sundukları hoş hava yerini zamanla kaos ortamına terk edecektir. Adapazarı, bu dönüşüm sürecini diğer Anadolu kasabalarına nazaran daha yakından hissetmiş ve hatta olayların içinde bizzat bulunmuştur. İttihatçılar halkın güvenini kazanmak için yaptığı uygulamalarla kimi zaman hataya düşmüş ve bundan diğer Anadolu kasabaları gibi Adapazarı da nasibini almıştır. Örneğin, İttihatçılar vaad ettikleri ve sloganlarında da sık sık dile getirdikleri “özgürlük” söylemlerini kanıtlar niteliğinde mahkûmları serbest bırakmış ve yurt dışına sürülen kişilerin tekrar yurda dönmesi sonucunu meydana getirmiştir. Bu da asayiş sorununu ortaya çıkararak bir kaos ortamı hazırlamıştır. 1877-78 Osmanlı Rus Harbi, Trablusgarp, Balkan ve Dünya harpleri kapsamında Yaşanan göç dalgaları sonucu İstanbul'a artık muhacir kabul edilmeyip çevre illere nakledilmiştir. Böylece Adapazarı kozmopolit bir şehir olup kimi zaman bunun yarattığı karışıklıklarla da baş etmek durumunda kalmıştır. Adapazarı'na etki eden tüm bu olaylar zaman içerisinde onu pazarcıların uğradığı bir yer olmaktan çıkarak gelişmiş bir şehir olmasına imkân sağlamıştır. Bu tezin amacı II. Meşrutiyet Dönemi'nde yani 1908'den 1919 yılına kadar Adapazarı'nda meydana gelen hadiseleri ele alarak, II. Meşrutiyet'in Adapazarı'nda nasıl yankı bulduğunu tahlil etmektir. Bu gaye ile arşiv belgeleri ışığında ve diğer kaynaklar da incelenerek Adapazarı hakkında bir değerlendirme yapılmıştır.			
Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet Dönemi, Adapazarı, İzmit Sancağı, Osmanlı Devleti			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	X	Ph.D.	
Title of Thesis: Adapazari in the Second Constitutional Era (1908-1918)			
Author of Thesis: Elvan DEMİREL		Supervisor: Prof. Doc. Enis ŞAHİN	
Accepted Date: 16 Haziran 2021		Nu of Pages: xiv (pre text) + 98 (main body) + 14 (app)	
Department: History		Subfield: History of the Republic of Turkey	
Following the declaration of the Second Constitutional Era, the Ottoman Empire has undergone a transformation process in every field. The Unionists, who proclaimed the constitutional monarchy and ensured opening of the parliament, aimed to gain sympathy of the people by creating an atmosphere of freedom and to make their practices acceptable to the public. The Unionist cadre, who ensured opening of the First Parliament that has been closed for 29 years, was of the opinion that the elections should immediately be held. These elections were held by adopting a new law on elections. The pleasant atmosphere offered by the Unionists in the beginning would be replaced by chaos in time. Adapazari felt this transformation process more closely than other Anatolian towns and was even involved in the events. The Unionists sometimes made mistakes with their practices to gain the trust of the people, and Adapazari, like other Anatolian towns, had its share. For example, the Unionists have released the prisoners, as evidence of the "freedom" discourse they promised and frequently expressed in their slogans, resulting in the return of the people who were exiled abroad. This paved the way for a chaos environment by creating public disorder. As a result of the immigration waves experienced within the scope of the 1877-78 Ottoman Russian War, Tripoli, Balkan and World Wars, Istanbul was no longer considered a refugee and the refugees were transferred to the surrounding provinces. This thesis aims to analyse how the Second Constitutional Era found an echo in Adapazari considering the events that took place in Adapazari in the Second Constitutional Era, from 1908 to 1919. For this purpose, an evaluation has been made about Adapazari in the light of archives and by examining other sources.			
Keywords: Second Constitutional Era, Adapazari, Sanjak of Izmit, Ottoman State			

GİRİŞ

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti her anlamda bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu hareketi başlatan İttihatçılar, bu dönüşümün benimsenmesi ve kabul görmesi için tüm uygulamaların hoşgörü havası içerisinde uygulanması kanaatindeydiler.

İttihatçılar ilk olarak 30 yıldır kapalı olan Meclis-i Mebusan'ın açılmasının ardından seçimlerin derhal yapılması ile işe koyuldular. Bu seçimler yapılmadan evvel yeni bir seçim kanunu benimsenmiştir. Buna göre seçimler iki dereceli seçim usulüyle yapılacaktı.

II. Meşrutiyet'in ilk seçimleri 1908'de yapılmıştır. Bunun dışında konumuzu ihtiva eden dönem içerisinde üç genel seçim ve bir ara seçim yapılmıştır. Ayrıca 1909 yılında Adapazarı'nda Belediye Seçimleri de gerçekleştirilmiştir.

Bu dönüşüm sürecini en yakından hisseden şehirlerden biri de Adapazarı olmuştur. Çünkü Adapazarı, Dersaadet'e yakınlığı ve geçiş güzergahında olması sebebiyle olaylara daima yakın kalmıştır. İttihatçılar, yeni yönetimin benimsenmesi için halkın hoşnut olacağı fiillerde bulunma politikası izlemekteydi. Aslında bu durum birtakım karışıklıkları da beraberinde getirmiştir. Örneğin, bu gaye ile serbest bırakılan mahkumlar asayiş bozarak toplum düzenini derinden etkilemiştir. Seçimler kesinlik kazanana dek oluşan otorite boşluğu da kanunsuz uygulamaların vesilesi olmuştur. Adapazarı da durumdan mustarip olarak uzun müddet bu kaos ortamı ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Meşrutiyet'in gelişini sevinç ile karşılayan Adapazarı halkı için -en azından ilk zamanlarda- önemli bir değişiklik hissedilmediği söylenebilir. Ancak bu dönemde yaşanan siyasi olaylar ile Balkan ve Cihan harplerinin bıraktığı etkiler Adapazarı'nda yakînen hissedilmiştir. Ayrıca savaş içerisinde Ermeni sorunu ile mücadele etmek zorunda kalınması, hatırı sayılır bir Ermeni nüfus barındıran Adapazarı'nı en çok etkilenen şehirlerden biri haline getirmiştir. Bu savaşlar neticesinde önemli bir göç dalgasına maruz kalan Adapazarı, mecburi olarak kendi alışkanlıkları ve muhacirlerin alışkanlıkları arasında bocalama evresine girmiştir.

İttihatçıların ilk etapta sundukları hoş hava yerini zamanla karışıklıklara bırakacaktır. II. Meşrutiyet Dönemi olarak kabul edilen 1908'den 1919'a kadar Adapazarı'nda yaşanan hadiseler bu çalışmada ele alınarak, Meşrutiyetin Adapazarı'nda nasıl yankı bulduğu da

tahlil edilecektir. Ancak sadece olaylar üzerinden değil, ayrıca bu dönemdeki Adapazarı'nın sosyal yaşantısı, konumu, ticari ve ekonomik faaliyetleri irdelenerek II. Meşrutiyet Devri'nin Adapazarı gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın Konusu

Çalışmada Adapazarı'nın kısa bir tanıtımı mahiyetinde giriş yapılarak ilk bölümde çalışmanın odak noktası olan II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte gelişen olaylar incelenmiştir. Buna göre seçimler merkeze alınmış ve Adapazarı'nın Meşrutiyet'e bakış açısı saptanmıştır.

Adapazarı'nın idari yapısı üzerinde durularak köylerin, mahallelerin dağılışı ve bu dönemde yapılan değişikliklerden bahsedilmiştir. Ayrıca Adapazarı'nın önemli bir transit noktası olması nedeniyle ulaşım da ayrı bir başlıkta incelenmiştir.

Adapazarı, hızla gelişen bir kaza merkezi durumundaydı. Bu gelişim, ticari gelişim ile mümkün oluyordu. Bu ticari gelişim aşamaları, sebepleri ve sonuçlarına üçüncü bölümde yer verilmiştir. Ticaret ile birlikte Adapazarı da devamlı olarak gelişim göstermekteydi. Adapazarı'nın en önemli geçim kaynağı verimli ormanlarından elde edilen kereste ve halkın meşgul olduğu ziraatti. Kereste gemi yapımında önemli bir hammaddedir ve Adapazarı'nın ormanları bol olduğu için bu durum Adapazarı'nı diğer Anadolu şehirlerinden bir adım öne çıkarmaktaydı. Buna rağmen bu ormanlar plansız şekilde değerlendirildiği için zamanla arazilerin çöl durumuna geleceği öngörülmekteydi. Dersaadet'e sevk edilen kereste ve patates, soğan, sarımsak, buğday gibi ürünler Adapazarı'nı önemli kılmaktaydı. Bunun yanında Adapazarı'nın geçiş güzergahında bulunmasından dolayı buradan sürekli araçlar geçmekte ve bu araçlardan vergi alınmaktaydı. Bu da Adapazarı'nın ekonomisine katkı sağlamaktaydı.

Ekonomiye katkı sağlayan bir başka unsur da Adapazarı'ndan çıkarılan madenlerdir. Simli kurşun, bakır, çinko, kurşun, manganez gibi önemli maddeler bu topraklardan çıkarılıp işlenmekteydi.

Tüm bu etkenler Adapazarı ekonomisine katkı sağlamakta ve böylece Adapazarı'nın büyümesine olanak tanımaktaydı.

Adapazarı'ndaki yaşantı incelendiğinde görülmüştür ki bu dönem bazı olayları beraberinde getirmiştir. Örneğin Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte yaşanan otorite boşluğu

ve İttihatçıların halkın itimadını kazanmak üzere çıkardığı af yasası, Adapazarı'nda güvenlik tehdidini zuhura getirmiştir. Bu asayiş problemi ile uzun süre meşgul olan Adapazarı zamanla bu problemle başa çıkabilmiştir. Bunun yanında sosyal hayat, Adapazarı'nı oluşturan nüfus ve nüfusun yaşantısı, eğitim gibi unsurlar incelenerek genel bir yargı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Beşinci bölümde Balkan Harpleri ve Cihan Harbi kapsamında Adapazarı'nda yaşanan olaylar ele alınmıştır. Ciddi ölçüde göç alarak gelişimini sürdüren Adapazarı, Balkan Savaşları nedeniyle de bir göç dalgasına maruz kalmıştır. İstanbul'a daha fazla muhacir alınmaması kararıyla birlikte İstanbul'a en yakın mevkilere sevk edilen göçmenler, Adapazarı'na yerleştirilmekteydiler. Bu da Adapazarı'nın nüfusu kadar yaşantısını da etkileyen bir faktördür. Çünkü gelen kişiler eskiden yaşadıkları yerlerdeki alışkanlıklarını burada da devam ettirmekteydiler. Bu nedenle Adapazarı çeşitlilik açısından önemli bir örnek olmuştur. Ayrıca Adapazarı'nda önemli bir Ermeni nüfus bulunduğu için savaş kapsamında gerçekleştirilen Ermeni zorunlu göçü ayrı bir başlıkta ele alınmıştır.

Son bölümde ise II. Meşrutiyet Devri'nde Adapazarı'nda kurulan veya daha önce kurulmuş olup bu dönemde devam eden kurum ve kuruluşlar incelenmiştir. Bu kuruluşların yanı sıra arşiv belgelerinde rastlanan Adapazarı'nın elektrikleştirilmesi ve bir elektrikli tramvay projesinin varlığından da bahis açılmıştır.

Bu çalışmada II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı'nda yaşanan tüm gelişmeler Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri başta olmak üzere, konuyla ilgili makaleler, kitaplar, tezler yorumlanarak ele alınmıştır. İlgili dönemde Adapazarı'nda henüz yerel bir gazete olmadığı için ulusal gazetelerden kısıtlı ölçüde yararlanılmıştır.

Çalışmanın Önemi

Adapazarı'nın, II. Meşrutiyet Devri'nde nasıl bir imaja sahip olduğu ve meşrutiyetin Adapazarı'nda yarattığı değişimler çalışmanın esas konusunu oluşturmaktadır. II. Meşrutiyet Dönemi'nden önce ve sonra yapılan çalışmalar neticesinde Adapazarı hakkında bazı yargılara ulaşmak mümkündür. Ancak II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı ile ilgili değerli çalışmalar olmasına rağmen kapsamlı bir çalışma ortaya konulmadığı için ve bilgilerin dağınık bulunması sebebiyle bu dönem toparlanarak daha

kapsamlı hale getirilmeye çalışılmıştır. Böylece iki dönem arasındaki boşluk doldurularak bu çalışma ile tamamlanması temel gaye olmuştur.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın temel amacı II. Meşrutiyet'in Adapazarı'nda nasıl yankı bulduğu ve o dönemdeki Adapazarı'nın ana hatları çizilerek genel bir yargı oluşturmak çalışmanın amaçlarındandır. Bu amaç çerçevesinde arşiv belgeleri merkeze alınarak Adapazarı'nın II. Meşrutiyet Devri'ndeki durumu izah edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın Yöntemi

Konu ile alakalı kapsamlı bir literatür taraması yapılarak ana kaynaklar ve diğer kaynaklar saptanmıştır. Çalışmada öncelikli olarak Osmanlı Arşivi belgelerine yer verilmiştir. Elde edilen belgelerin transkripsiyonu yapılarak konunun gidişatına uygun olarak eklenmiştir. Bunun yanı sıra online veri tabanlarından öncelikle İSAM makaleler veri tabanı, TİTE arşivi, Millî Kütüphane makaleler veri tabanı ve Google Akademik makaleler veri tabanı taranarak konu ile ilgili makaleler de incelenmiştir. Millî Kütüphane, Sakarya Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı'nın yanı sıra çalıştığım dönem itibarı ile elimde bulunan eserlerden önemli ölçüde fayda sağlanmıştır. Çalışmada kullanılan süreli yayınlar Hakkı Tarık Us ve Ankara Üniversitesi Gazeteler veri tabanlarından yararlanılmıştır. Kaynakların temin edilmesinin ardından değerlendirme ve yorumlama etabına geçilmiştir.

Bu kaynaklar ile belirlenen dönem çerçevesinde Adapazarı'nda gelişen ve gelişmekte olan olaylar incelenmiştir. Ayrıca Adapazarı'nın siyasi, sosyal, ekonomik ve idari açılardan tahlili yapılarak II. Meşrutiyet Dönemi'ne ait izler saptanmıştır. Bu incelemelerin ardından II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı'nı çalışmanın esas merkezine alarak bu dönemde yaşanan diğer gelişmeler de ortaya konulmuştur.

Netice olarak saptanan kaynaklar genel bir değerlendirilmeye tabi tutularak araştırmanın sonucu elde edilmiştir.

Adapazarı'nın Tarihçesi ve Gelişim Safhaları

Adapazarı Tarihi'nin nüvesi, Frigler, Persler, Makedonya Krallığı, Hititler, Sümerler, Romalılar ve Bizanslılar zamanlarında oluşmaya başlayarak Selçuklular ve Osmanlılar zamanlarında gelişim ve değişim göstermiş, neticede bugünkü halini almıştır.

İlkçağ Adapazarı sakinlerini Bithynler oluşturmuştur. Bithynlerin kökeni Thrak'lara dayanmaktaydı. Bu topluluğun çizdiği sınırlar, Marmara'nın güney bölgesi, İzmit Körfezi sahilleri ve Sakarya'nın batısı olarak çerçevelenebilir. Yanı sıra burada Thynler ile Mariandynler de bölge halkının unsurlarını oluşturmaktaydılar ancak çoğunluk Bithynler olmak üzere diğerleri bu topluluğun uyduları şeklinde görülebilir. Bu halk, Kral Nikomedes ve Prusias taraflarından yönetilmiş; M.Ö. 74 tarihinde ise yönetim Romalılara devredilmiştir. Bithynlerden sonra bu bölgede Romalıların hüküm sürdüğü için Romalıların Latin kültürü bölgeye sirayet etmiştir.¹

Anadolu'yu ele geçiren Selçuklular, Nikomedia denen Adapazarı'nın yakın batısındaki bölgeyi kendi topraklarına katmıştır (XI. yüzyıl sonları.). I. Haçlı Seferinde kısa bir süreliğine Bizans hâkimiyetine girse de çok geçmeden geri alınmış ve İzmit'in tamamının Türk hâkimiyetine girmesi ise kaynaklara göre değişiklik göstermekle beraber 1399'dan sonra olmuştur. Bu bölge Roma döneminde değer kazanıp, Bizans döneminde değer kaybetmişse de Osmanlı İmparatorluğu devrinde stratejik bir ticaret merkezi konumuna gelmiştir.² Yani Adapazarı'nın önemli bir ticaret merkezi olması bu dönemde başlamış denebilir.

395 yılında Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasının ardından Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi Konstantinopolis olmuştur. Nikomedia, bu stratejik bölgeye bugünkü Kadıköy (Kalkhedon) ile sınırdaş olarak zaten önem arz etmekteydi. Ancak tüm önemini Konstantinopolis ile sınırdaş olmaktan almamaktaydı. Nikomedia'nın toprakları çok verimliydi, bunun yanında Konstantinopolis'in köprü görevini bittiği yerden devralarak Byzantion (Tarihi Yarımada) ve Asya arasındaki vazgeçilmez yolu oluşturmaktaydı. İzmit Körfezi (Astakenos)'nin coğrafi yapısı da deniz üzerinden gelecek herhangi bir tehlikeye karşı korunaklı durumdaydı.

¹ Enver Konukçu-Resül Narin, *Serdivan Tarihi*, İstanbul 2013, s. 15.

² Nuri Yavuz, "Sakarya ve Çevresinin Türk Hâkimiyetine Girişi", *I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu* (22-23 Haziran 1998), (editörler: Mehmet Alpargu, Enis Şahin), I, Adapazarı 1999, s. 28.

Nikomedia'nın doğudaki sınırı ise Sakarya'ya komşudur. Adapazarı'nın bir bölümünü içine almaktaydı. Araştırmamızın asıl konumu olan Adapazarı'nın antik çağdaki durumunu tahayyül edebilmek amacıyla Nikomedia'yı hatta Doğu Roma İmparatorluğu'nu anlamak önemlidir. Bithynia ise bugünkü İstanbul'un Anadolu Yakası'nı, Kocaeli, Adapazarı, Bolu ve Zonguldak, Bursa ve Bilecik'in bir kısmını içine alan bölgedir.³ Nikomedia da bu bölgede bulunan bir kent niteliği taşımaktadır.

Adapazarı'nın yerleşim izlerini Osmanlılar döneminden itibaren ele almak mümkündür. Evvelki dönemde sadece bu bölgenin etrafında yolcuların uğradığı yerler, kale kalıntıları ve köprü gibi yapılar yer almakta ancak bir yerleşim yeri bulunmamaktadır. Buradaki yerleşim yerlerinin oluşumu, Osman Bey zamanında Konuralp'in burayı fethettikten sonra Orta Asya'dan Türk boylarının ve aşiretlerin göçüyle beraber oluşmuştur.⁴ Yerleşim için boş ve genel itibar ile uygun bir yer olduğu için göçebeler tarafından talep gören bir yer olmuştur.

Osmanlı Devleti beylik devrindeyken İzmit, önemli bir ticaret merkezi konumundaydı. Ve konumu itibariyle önemli bir yol üzerindeydi. 1331 yılında Osmanlılar, İzmit'i kuşatmış ancak kuşatma kısa bir süre sonra kaldırılmıştır. Ancak ikinci bir kuşatma ile Orhan Bey zamanında Karamürsel Alp, İzmit'i Bizanslılardan almıştır. Kesin bir tarih olmamakla birlikte 1337/1338/1339 yıllarında olduğu anlaşılmaktadır. Böylece dönemin sistemi gereği İzmit, Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa'ya verilerek burası şehzade sancağı yapıldı. Daha sonra Kanuni Devrinde Anadolu'nun 9 livasından birini teşkil ederken; XVI. yüzyılda Kaptan Paşa eyaletine bağlanmıştır.⁵

Karamürsel Alp'in kurmuş olduğu ilk Osmanlı Donanması, kereste ihtiyacını Karasu ve Sakarya Vadisi'nden temin etmekteydi.⁶ İşte bu vakitte Adapazarı'nda bir yerleşimin ve halkın bulunduğu sonucu çıkarılabilir. Adapazarı'nın şimdiki yerleşim yerinde ikameti

³ F. Yavuz Ulugün-Muhittin Bakan-Taner Aksoy, "Roma Dönemi Bithynia", *Kocaeli ve Çevresi Tarihi*, II/5 (2007), İzmit, s. 12-18.

⁴ Mehmet Eröz, Seyfi Alpan, *Adapazarı Tarihçesi ve Sakarya Coğrafyası*, İstanbul 1968, s. 5-6.

⁵ Sabahattin Özel, "XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda İzmit", *I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu* (22-23 Haziran 1998), (editörler: Mehmet Alpargu, Enis Şahin), I, Adapazarı 1999, s. 77-78.

⁶ Eröz, Alpan, *Adapazarı Tarihçesi ve Sakarya Coğrafyası*, s. 6.

XVIII. Yüzyılın başlarına dayanmaktadır.⁷ Nüfusunu aldığı göçler oluşturmuştur. Bu nedenle kozmopolit bir yapıya sahip olmuştur.

Anadolu ile İstanbul arasında stratejik bir öneme sahip olan Adapazarı, bölge halkının buraya gelerek pazar kurmaları üzerine zamanla yerleşim bölgesi haline gelmiş ve buradaki esnafın zanaatkâr nitelikleri yer adlarını oluşturmuştur. Buna göre şimdilerde birer sokak veya mahalle adı olan Hasırcılar, Pabuççular, Çıracılar, Semerciler, Tıgıcılar esasında o zamanın Adapazarı esnafı hakkında da ipucu verebilir.⁸ Bu zanaat sahipleri birleşerek bir Pazar teşekkül ediyorlardı. Kazaya ismini veren bu pazar, Jüstinyen Köprüsü (Beşköprü) ile Tavuklar Köprüsü arasındaki Ada'yı andıran bölge ile ilişkilendirilmiştir. Günümüzde de bu isim halen kullanılmaktadır.

Süreç içerisinde statüsü birkaç kere değişmiş olsa da edinilen bilgilere göre 1692 yılında kadılık, 1742 yılında nahiye, 1837 yılında ise kaza olmuş; ancak daha önce bağlı olduğu Sapanca Kazası'nın merkez statüsü Adapazarı'na devredilmiştir. Yani Adapazarı bağımsız kaza; Sapanca nahiye merkezi olarak kayıtlara geçmiştir.⁹ 1850'li yıllarda Adapazarı, Hüdavendigar Eyaleti'nin Kocaeli Livası'nda konumlanmaktadır.¹⁰

Denilebilir ki, II. Mahmud zamanında kaza olan Adapazarı'nın gelişimi de bu zamandan sonra başlamış ve süreklilik göstermiştir. Bu gelişime paralel olarak büyüyen Adapazarı, belediye teşkilatı kurma zorunluluğu hissetmiştir ve Adapazarı Belediyesi 1868 tarihinde kurulmuştur¹¹ ve ilk belediye reisi Mültezim Zaguncu İbrahim Bey'dir.¹²

XIX. Asırda bölgenin stratejik durumu güçlendikçe buna orantılı olarak nüfusu ve yapısı da değişmeye başlamıştır. Örneğin ticari öneminin artması, İstanbul-Ankara demiryolunun Arifiye'den geçmesi gibi nedenler burayı bir merkez haline dönüştürmede önemli etkenler arasında sayılabilir.¹³ Adapazarı, 22 Haziran 1954 tarihinde TBMM'nin çıkarmış olduğu kanun neticesinde Kocaeli'den ayrılarak il statüsüne dönüştürülmüş ve

⁷ Yücel Öztürk, "XVI. Asırdan XVII. Asrın Başlarına Kadar Ada Kazası", *Sakarya İli Tarihi*, I, (editör: Mustafa Demir), İstanbul 2005, s. 227.

⁸ Yavuz, "Sakarya ve Çevresinin Türk Hâkimiyetine Girişi", s. 26.

⁹ Eröz, Alpan, *Adapazarı Tarihçesi ve Sakarya Coğrafyası*, s. 20.

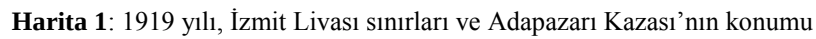
¹⁰ Enis Şahin, "Cumhuriyet Öncesi Adapazarı ve Çevresinde Mülki Yapılanma", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, V/1-2 (2003), s. 255.

¹¹ Enis Şahin, *Kronolojik Adapazarı-Sakarya Tarihi (1923-2001)*, Adapazarı 2005, s. 23.

¹² Fahri Tuna, *Adapazarı Yazıları*, Adapazarı 2007, s. 27.

¹³ Hüdai Şentürk, "Osmanlılar Döneminde Sakarya", *Sakarya İli Tarihi*, I, İstanbul 2005, s. 177-178.

Adapazarı Kazası, İzmit Sancağı'nın merkezinde ve doğusunda yer almaktadır. Kuzeyinde Kandıra Kazası, doğusunda Kastamonu Vilayeti, güneyinde Geyve Kazası ile muhattır. Adapazarı'nın yüzölçümü 1.925 kilometredir. Adapazarı Kazası, Vital Cuninet'in 1890'larda yaptığı tespite göre üç idari bölüme ayrılmıştır. Bunlar; Sapanca, Akyazı ve Hendek nahiyeleridir. Kazanın toplam 205 köyü mevcuttur.¹⁵

¹⁶ BOA., HRT. H., No: 581.

BÖLÜM I: ADAPAZARI'NDA MÜLKİ İDARE VE BAYINDIRLIK

Kocaeli Sancağı 1907 yılında toplam 12.050 kilometre yüzölçümüne sahipti. Nüfusu ise 222.760 kişi idi. Toplamda 5 kaza, 11 nahiye ve 1.105 karyeyi barındırmaktaydı. Konumuzun odağı olan Adapazarı ise Kocaeli Sancağı'na bağlı bir kaza durumundaydı. 3 nahiye ve 205 köye sahip olan Adapazarı, giderek büyüyen bir bölge haline gelmiştir. Bu büyüme ile beraber içerisinde barındırdığı köyler ve mahalleleri yönetmenin zor bir hal alması kaçınılmaz olmuş ve bu nedenle birtakım düzenlemeler yapılmıştır.

Yine bu büyümeye bağlı olarak Adapazarı'ndaki ulaşım sirkülasyonu artmış ve ulaşımı daha kolay hale getirebilmek için proje ve planlar yapılmıştır.

Zamanın en önemli haberleşme araçlarından olan telgraf hattının fiziksel olarak zarar görmesinden dolayı bazı onarım faaliyetleri yapılmıştır. Bunun yanında Adapazarı'nda bulunan telgraf binası da yıprandığı için yeniden inşa çalışmaları yapılmıştır.

Adapazarı'nın büyümesi beraberinde bu gibi bazı sorunları veya düzenlemeler lüzumunu da doğurmuş, bu da Adapazarı'na doğrudan veya dolaylı olarak etki etmiştir.

1.1. İdari Dağılım

Adapazarı'nın bağlı bulunduğu Kocaeli Sancağı'nın mülki yapılanması şu şekildedir:

1. İzmit (Merkez) Livası
2. Adapazarı Kazası
3. Karamürsel Kazası
4. Yalova Kazası
5. Geyve Kazası
6. Kandıra Kazası.

Kocaeli Sancağı'na bağlı olan Adapazarı Kasabası'nda yine aynı yıl nüfus 27000'e ulaşmıştır.¹⁷

¹⁷ Tüccarzade, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, s. 106.

Adapazarı ve Geyve Kazalarının nahiye ve köy sayıları (1890'lar) şu şekildedir:

Tablo 1: Adapazarı ve Geyve Kazaları, nahiye ve köyleri (1890'lar):

Kaza	Nahiye	Köy
Adapazarı	Sapanca	205
	Akyazı	
	Hendek	
Geyve	Akhisar	108
	Taraklı	
Toplam	5	313 ¹⁸

Sancağın askeri sistemi ise şu şekilde idi:

1. İzmit Sancağı I. Ordu-yu Hümayun dairesi dâhilinde Bursa Redif Fırkasının üç taburunu oluşturmaktadır. Buna göre:

2. İzmit Livası

3. İzmit Alayı

I. Tabur İzmit

II. Tabur Adapazarı

III. Tabur Karamürsel.¹⁹

1908 yılında gelindiğinde İzmit Sancağı, İzmit merkez ile birlikte beş kaymakamlık ve iki nahiyeden oluşuyordu ve nüfusu 350.000'e yakındı. Sonradan kurulan muhacir köylerinde yaşayanların mesafe durumu göz önünde bulundurulmayarak kaza ve nahiyelere bağlanmasından ötürü sıkıntı yaşanmakta idi. Bu sadece köylerde yaşayan ahaliye özgü bir sorun değildi; sancak dâhilinde ve uzak yerlerde olan beş redif taburunun teşkil ettiği köyler dahi uzaklıkları sebebiyle askeri ve mülki işlerde aksama

¹⁸ Ali Aktaş, *Kültürel Renkleriyle Sakarya: Sakarya'nın Toplumsal ve Kültürel Yapısı*, İstanbul 2008, s.105.

¹⁹ Tüccarzade, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, s. 111.

yaşamaktaydı. Bu nedenden ötürü bazı düzenlemelerin yapılması gerekli görülmüştü. Örneğin 8 Haziran 1909 tarihinde yapılan düzenlemeye göre; Sapanca nahiyesi, mülkiyece mülhak bulunduğu Adapazarı Kazası'na merbut Adapazarı taburuna bırakılarak onun yerine Ermeşe nahiyesini alacaktı. Ayrıca Adapazarı Kazası merkezi genişletilerek civar köylerin birleştiği sebebiyle askeri ve mülki açıdan kolaylık sağlaması açısından mahalleye dönüştürülmelerine karar verilmiştir.²⁰ Buna göre 1912 yılında Hacıoğlu ve Erenler köylerinin, Tepe ve Kum karyelerinin Adapazarı'na bağlı birer mahalle kabul edilerek kasabaya ilhakına karar verilmiştir.²¹ Hacıoğlu civarında Hacı Hamza Efendi'ye ait arazinin mahalleye dönüştürülerek Reşadiye ismini almasına izin verilmiştir.²² 30 Mart 1915 tarihli tahriratta bildirildiğine göre Mahmudiye, Kirazca-i bala ve Zir gibi karyelerin Adapazarı Kazası'na ilhakına karar verildiği görülmektedir.²³

İzmit Mutasarrıflığı 26 Ekim 1915 tarihinde karışıklıkların giderilmesi adına mahalle isimlerinde bazı düzenlemeler yapmayı uygun görmüştür. Adapazarı'na ait cetvel ise şu şekildedir:

Tablo 2: Düzenleme öncesi ve sonrası mahalle isimleri

Düzenleme Öncesi	Düzenleme Sonrası
Ermeni Subaşı	Subaşı
Avedis	Alemdar
Tatbos	Telfiye
Tekeler gayrimüslim	Tekeler Mahallesi'ne ilhak
Boyacılar	Burgarlar Mahallesi'ne ilhak
Tuzla	Terkiye Mahallesi'ne ilhak
Rum Mehmed Efendi	Teşvikiye Mahallesi'ne ilhak
Malacılar	Sofiler Mahallesi'ne ilhak

²⁰ Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", s. 458.

²¹ BOA., DH. İD., No: 92/42.

²² BOA., DH. İD., No: 135/24.

²³ BOA., DH. İ. UM., No: 45/16.

Hocazade Gayrimüslim	Hocazade Mahallesi'ne ilhak
Gedikoğlu Gayrimüslim	Gedikoğlu Mahallesi'ne ilhak
Celül	Celaliye
Etyan	Eturiye
Ermeni Yeniköy	Cedidiye
Karasu	Karadeniz
Tarabya	Turabiye
Ermeni Yeniköy	Mecmuniye Karyesi'ne ilhak
Sapanca Ermeni Mahallesi	Fahriye
Sapanca Rum Mahallesi	Mihalgazi
Ermeni Cedit	Ümran Cedit ²⁴

1907 yılında Protestanlar, Adapazarı'nda Rum ve Ermeni mahallerinde dağınık olarak yerleşmiş bulunmaktaydılar. Bu yüzden karışıklıkların önüne geçilmesi için Protestanların nüfus kayıtlarının belirli bir mahalde gösterilemeyeceği ancak nüfus tahrir defterlerinde Protestanlar için ayrı bir bölüm açılabilceği kararlaştırılmıştır.²⁵

Yaşanan karışıklıkların sebebini az sonra değinilecek olan Ahmed Şerif Bey'in nüfus dairesinde karşılaştığı vasat durumla ilişkilendirmek kaçınılmazdır. Bu halin mülki ve idari işlere de yansıdığı açıkça görülmektedir. Yeni bir memur tayin edilmesi talebi de bütçe dışı olması sebep gösterilerek her defasında red ile karşılık bulunuyordu.²⁶ Bu yüzden nüfus dairesindeki işlerin aksadığı ve sağlıklı bir şekilde yürütülemediği anlaşılmaktadır.

²⁴ BOA., DH. İ. UM., No: 48/31.

²⁵ BOA., DH. TMIK. M., No: 192/48.

²⁶ BOA., DH. MTV., No: 60/6.

1.2. Ulaşım

Bolu ve Düzce civarlarından ticari ürünler devamlı olarak İzmit Livası'nın en büyük ve ticari merkezi olan Adapazarı'ndan geçerek sevk edildiği için daima faal haldedir. Bu durum şehre önemli katkılar sağladığı gibi sürekli işleyen bu yolların perişan bir hale gelmesini de beraberinde getirmiştir. Buna rağmen yolların geniş ve uzun olması Adapazarı'na hem güzellik hem de avantaj sağlamaktaydı.²⁷

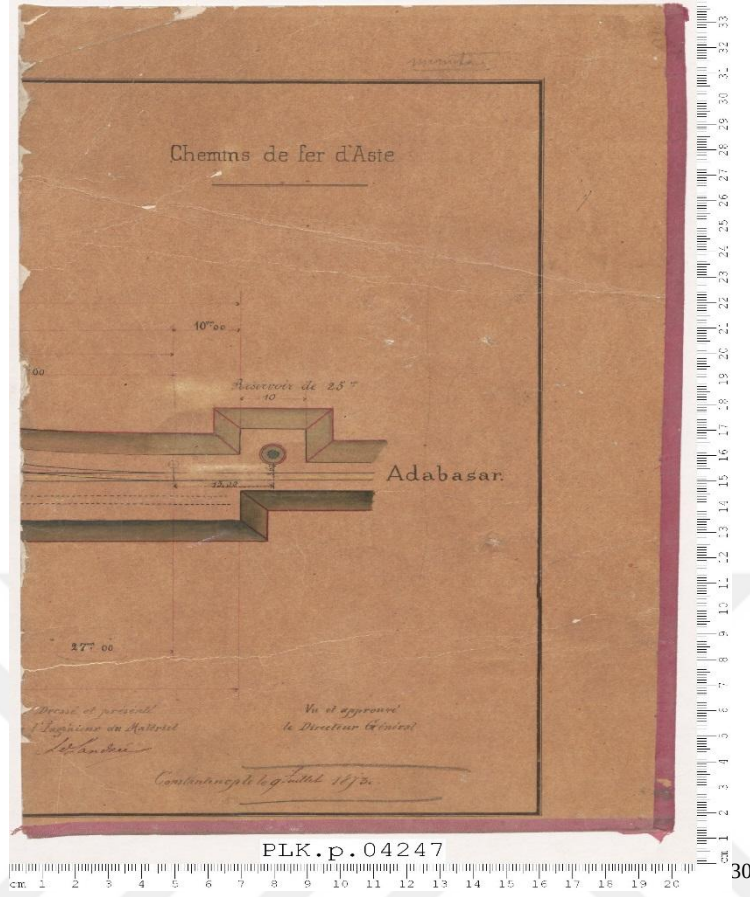
Merkezi konumu ve kilit noktalara olan yakınlığı ile önemli bir transit merkezi olan Adapazarı Kazası, Anadolu Demiryolu Hattı'na bağlı olması da onu önemli kılmıştır. Bolu ve çevresinin, Karadeniz'e inmeyen tüm nakliyatı Adapazarı üzerinden geçmekteydi. Tek nakil aracı olan öküz ve manda arabaları sürekli işlemektedir. Adapazarı'na senede giren arabaların sayısı 40-50 binden daha aşağı değildir. Bu sonuç belediyenin aldığı "bac vergisi"nden çıkarılmıştır.²⁸

XX. yüzyıl başlarından itibaren Adapazarı ve bu bölgede zirai ve madeni üretim artmış ve dolayısıyla hem kaza hem de çevresindeki vilayetlere yollarının bağlanması da kıymetini epey artırmıştır. Aynı sebepten olacak ki Sultan Abdülaziz zamanında Anadolu'ya bağlanan ve hatta Basra Körfezi'ne kadar giden bir demiryolu projesi oluşturulmuştu. İlk etapta hükümet, 1888 yılında Haydarpaşa-İzmit hattı inşa ettirmiş ancak çok kaliteli bir iş çıkarılmadığı için bu hat İzmit'ten öteye geçememişti. Ayrıca bu hattın işletmesi de İngiliz müteahhitlere verilmişti.²⁹

²⁷ Abdülbaki Fevzi, "Yurdumuzda Gördüklerimiz: İzmit", *Türk Yurdu I. Seri*, III/3 (15 Teşrin Sani 1328/28 Kasım 1912), s. 92.

²⁸ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, I, (haz.: Mehmed Çetin Börekçi), Ankara 1999, s. 347,351.

²⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara, 2007, s. 466.

Plan 1: 1874 yılına ait İzmit-Adapazarı Demiryolu planı.

Daha sonra bu demiryolunun işletme imtiyazı iki Alman bankasına verilmişti. Bunun yanında yapılacak olan İzmit-Ankara demiryolu yapımı imtiyazı da yine bu iki bankaya verilmiştir. Bu işleri yürütebilmek adına “Anadolu Demiryolu Kumpanyası”nı kuran bu bankalar üç yıl sonra İzmit-Ankara Demiryolu hattını işletmeye açmışlardır. 1888’de işletmeye açılan Adapazarı-Arifiye hattı ise 9 kilometre uzunluğundadır.³¹

Bolu Mutasarrıfı 1911 yılında Dahiliye Nezareti’ne, Adapazarı-Düzce şimendüfer hattının Bolu’ya kadar uzatılmasını talep etmiştir. Dahiliye Nezareti verdiği cevapta, bu talebin kabul edildiği ve Anadolu Demiryolu Şirketi ile mukavelename imzalanmasını uygun bulduğunu bildirmiştir.³² Böylece anlaşma imzalanarak hat çalışmalarına başlanmıştır. Böylece Adapazarı ticari hacmini de genişletecekti.

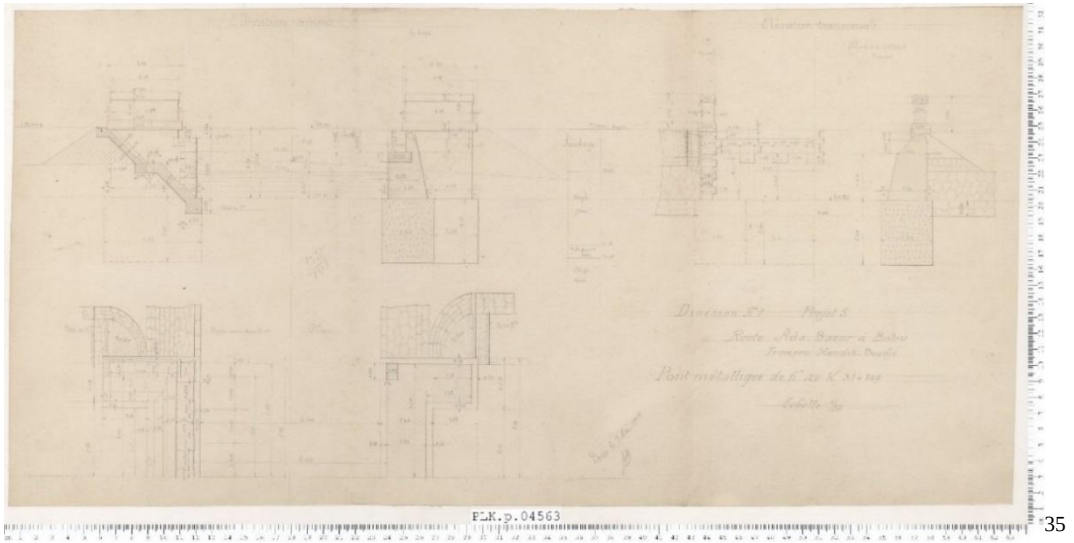
³⁰ BOA., PLK. P., No: 42/47.

³¹ Karal, *Osmanlı Tarih VIII*, s. 176.

³² BOA., DH. İD., No: 4/22.

Mudurnu Belediyesi ve Ticaret odası, Bolu'ya uzatılacak hattın Düzce yerine Mudurnu üzerinden geçmesinin mümkün olup olmadığı hakkında bir müracaatta bulunmuşlar ancak Dahiliye Nezareti, mesafenin açıldığı ve yükseklik sebebiyle bu durumun uygun olmadığını belirterek bu talebi reddetmiştir.³³

Adapazarı'nın transit bir merkez olması, çevre illerle arasında bağlantı yolları oluşturma, daha kolay geliş gidiş yapılması üzerine çeşitli projelerin odak noktası olmuştur. Adapazarı-Bolu yolu içinde çeşitli projeler yapılmıştır.³⁴ Yine bu nedenle Adapazarı-Bolu yoluna bir metal köprü projesi de çizilmiştir.

Plan 2: 1914 yılına ait Adapazarı-Bolu Yolu Metal Köprü Planı

İzmit Sancağı'nın şose yolları 195 kilometreyi bulmaktadır. 13,5 kilometre kadar toprak düzleştirerek tren yolu döşenmiştir. Hat dahilindeki verilere bakıldığında:

İzmit, Sapanca, Geyve, Ankara Caddesi; 101,4 kilometre,

İzmit, Kandıra tariki; 21,5 kilometre,

Kalaycı Dağı, Adapazarı, Hendek; 36 kilometre,

³³ BOA., DH. İD., No: 4/20.

³⁴ BOA., PLK.p., No: 6257.

³⁵ BOA., PLK. p., No: 4563.

Bahçecik, İskele tariki 5,6 kilometre’dir. Geri kalan mesafe ise Yalova, İzmit, Mekece ve Bahçecik tarafına ait olduğu görülmektedir.³⁶

Adapazarı-Hendek-Bolu şosesi, Kastamonu sınırı ile dolaylarının en önemli yollarındandı. Bu yolu yüzlerce arabaya ve kiracı işletmecilere yararı vardı. Ayrıca bu yol, Anadolu’nun en işlek noktalarından biriydi. Sultan II. Abdülhamid devrinde bu şosenin tadilatı için ihale verilmiş ancak ihaleyi alan müteahhitler başarılı bir iş yürütememişlerdi. II. Meşrutiyet’ten sonra yarım kalan tadilatın ihalesi feshedilerek, Rum Yanko Efendi’ye devredilmişti. Yanko Efendi de kullandığı malzemeden ötürü tamiri başaramamış ve bunun üzerine araştırma yapmak için bölgeye müfettişler gönderilmiştir. Bunun yanında bu yolun tamamlanamamasının bir sebebi de yeterli ödeneğin sağlanamamasıdır.³⁷ 1910 yılında da bu tamirat gerçekleşmemiş ve Bolu Mutasarrıflığı, Adapazarı’ndan Bolu’ya kadar olan yolun gelip geçmeye engel teşkil edecek şekilde harap bir hal almasından ötürü acil surette tamiratına başlanması gerektiğine karar vermiştir.³⁸ 1910 yılında tamamlanamayacağına kanaat getiren İzmit Mutasarrıfı Nüzhet Bey, Dahiliye Nezareti’ne çektiği telgrafta, bunun sebebinin İzmit Başmühendisinin liyakatsizliğine ve yeterli ödeneneğin alınamamasına bağladığını yazarak, başmühendisin değiştirilmesini ve gereken ödeneğin gönderilmesini önemle istiyordu.³⁹

Ahmed Şerif’in Adapazarı’ndan Bolu’ya hareket ettiği sırada (3 Kasım 1913) köprülerin durumunu şu şekilde değerlendiriyor:

*“Arabanın tekerlekleri, iyi bir şosenin üzerinde dönmeye, kaymaya başladı. Biraz sonra, Sakarya’yı bulduk. Üzerindeki ahşab köprü heyûlâsını geçmek lâzım geliyordu. Bunun yeni yapıldığını, ya bu sene, ya gelecek sene, göçmeye mahkûm bulunduğunu, anlamak için, mühendis gözlüğü takmaya gerek yoktu. Çünkü, bu bölgede köprüler böyle yapılır; ya senesi içinde yâhûd gelecek sene, afacan Sakarya’nın ihtirasıyla, sulara yuvarlanır, daha aşağıdaki arkadaşlarıyla buluşur, ba’zân, onlarla, kucak kucağa, kim bilir nerelere kadar, koşar gider. Nâfia Nezâretinin deyimler sözlüğünde, senelerden beri, bunlara, “geçici köprüler” ismi verilmiştir...”*⁴⁰

Ahmed Şerif’in tasvirinden anlaşılacağı üzere köprüler sağlam olmamakta ve kısa sürede yıkılıp yenisi yapılmaktadır. “Reji Jeneral” idaresinde Fransız şirketine ait olan

³⁶ Tüccarzade, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, s. 110.

³⁷ Selvi, “II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi”, s. 470.

³⁸ BOA., DH. MUİ., No: 116/33.

³⁹ BOA., DH. İD., No: 3/6.

⁴⁰ Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin*, s. 375-376.

Adapazarı-Bolu yolu genel yollar arasındadır. Ancak buna rağmen bu yol pejmürde bir halde olup yolcuları geliş gidişlerde müşküle düşürmektedir.

Adapazarı'ndan Hendek Köprübaşı'na kadar giden yolun inşası 1915 senesinde tamamlanmıştır. Dahiliye Nezareti, yolun yapımında gayretleri görülen İzmit Mutasarrıfı Mazhar, Adapazarı Kaymakamı Necati Beyler ile Akyazı Müdürü Ragıp Efendi ve Hendek Jandarma Kumandanı Cemal Çavuş'u mükafatlandırmıştır.⁴¹

1.3. Haberleşme

1907 yılında Adapazarı'nda bulunan telgrafhane oldukça metruk bir vaziyete dönüştüğü için yeniden inşa ettirilmesine karar verilmişti.⁴² Ancak Posta ve Telgraf Nezareti ihaleyi üstlenecek biri olmadığı için Dahiliye Nezareti'ne telgraf çekerek durumu bildirmiş ve gerekli meblağı Tamirat-ı Ebniye Tertibi 1907 bütçesinden karşılanmasını talep etmiştir. Bu talebi olumlu karşılık bulmuş ve yeniden inşa çalışmaları başlamıştır. Ancak tamirat bir türlü sonuçlanamamış ve bu süreç uzayarak meşrutiyet sonrasına devredilmiştir. Bunun sebebi olarak maddi yetersizlikler öne sürülebilir. Çünkü gereken miktar, Dahiliye Nezareti'nin belirlediği miktarı aştığı için inşa çalışmaları sekteye uğramış ve halktan yardım talebinde bulunacakları için teminat istenmiş ayrıca tekrar Posta ve Telgraf Nezareti'nden 7.500 Kuruş ödenek istenmiştir.⁴³ Telgrafhanenin yeniden inşası için ayrılan 19.213 kuruş 30 paranın yeterli gelmediği gerekçesi ile halktan 7.500 kuruş yardım talep edilmiş ve Posta ve Telgraf Nezareti'nden de 7.500 kuruş daha istenmiştir. Posta ve Telgraf Nezareti'nden gelen cevapta ise tekrar bir para istenmemesi kaydıyla 4.500 kuruş daha bütçe ayrılacağı belirtilmiştir. Fakat II. Meşrutiyet'in ilanının ardından halk yardım kararından vazgeçmiştir. Bundan sonra bazı temaslarda bulunulmuş ve netice olarak Şura-yı Devlet, telgrafhanenin yeniden inşasını zorunlu görmüştür. Yalnız inşaat çalışmaları giderlerinin 1323/1908 yılı bütçesinden değil, 1324/1909 yılı bütçesinden karşılanması gerekli görülmüştür.⁴⁴ Netice olarak inşa masrafları karşılanarak 1909 yılında telgrafhane tamamlanmış ve açılışı yapılmıştır.⁴⁵

⁴¹ BOA., DH. EUM. 3.Sb., No: 10/1.

⁴² BOA., BEO., No: 3135/235063.

⁴³ Erol Karcı, "II. Meşrutiyet Hükümetleri Döneminde Adapazarı Kazası'ndaki Bayındırlık Hizmetleri (1908-1914)", *Uluslararası Sakarya Sempozyumu*, Adapazarı, 20-25 Kasım 2017, s. 333.

⁴⁴ BOA., DH. MKT., No: 2786/48.

⁴⁵ BOA., ŞD., No: 1162/4.

Kastamonu, Trabzon, Erzurum, Van ve Batum'un haberleşmesini mümkün kılan telgraf hattının incelmesi sonucunda bu hattın güzergahının değiştirilmesine karar verilmiştir. Posta ve Telgraf Nezareti'nin 29 Haziran 1908 tarihinde çektiği telgrafa göre, bu hat ormanların arasından geçtiği için haberleşme sekteye uğramaktaydı ve hattın Adapazarı, Hendek, Düzce, Gerede ve Safranbolu üzerinden geçmesi gerektiği bildiriliyordu. Bunun üzerine Şura-yı Devlet Riyaseti bu talebi kabul etmiş ve yeni hattın inşasına başlanmıştır.⁴⁶

⁴⁶ BOA., ŞD., No: 1160/62.

BÖLÜM II: ADAPAZARI'NDA SİYASİ HAYAT

Konumuzu ihtiva eden dönem içerisinde üç genel seçim⁴⁷ ve 1911 yılında bir ara seçim yapılmıştır. İlk seçimde İttihat ve Terakki'nin üstünde bir güç olmadığı aşikardır.⁴⁸ Ancak cemiyet, siyasi hayata hızlı ve başarılı bir giriş yaptıktan sonra konumu giderek sarsılacaktır. Bu nedenle sonraki seçimleri daha sıkı tedbirlerle uygulayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, halk nezdinde topladığı sempatisini kaybedecektir.

Seçimler Adapazarı'nda oldukça yankı bulmuştur. Bunun sebebini başkente yakınlığına bağlamak mümkün olabilir.

1909 yılında yapılan Adapazarı Belediye seçimleri karışıklık içerisinde geçmiş, Ermeniler'in haksızlık iddiaları ile uğraşmıştır.

2.1. 1908 Genel Seçimleri

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilan edilmesinin hemen ardından (24 Temmuz 1908) idareciler, seçimlerin bir an evvel yapılması gerektiği kanaatindeydi. Bir duyuru yapılarak, parlamentonun yeniden toplanacağı ve Meclis-i Mebusan'da seçimlerin gerçekleşeceği duyurulmuştur.

Bu merhaleden sonra önemli olan husus, seçimlerin ne şekilde yapılacağı idi. 2 Ağustos 1908'de iki irade⁴⁹ yayınlanarak seçim usulünü izah ediyor, kamuoyunu bilgilendiriyor ve gerekli mercilerin görevlerini belirtiyordu. Yeni seçim kanununa göre; her elli bin erkek nüfus adına bir mebus çıkarılacaktı. Başka bir ifadeyle yüz yirmi beş bini aşkın seçim çevrelerine iki mebus; iki yüz yirmi bine kadar olan seçim çevreleri adına dört mebus seçilecekti. Daha fazla nüfusa sahip olan yerlerde ise bu orantıda daha fazla mebus çıkarılacaktı.

25 yaşını geçmiş erkekler seçmen olabilecekti. Kanun, kadınları, başkalarına hizmet işinde çalışanları ve vergi ödeyemeyecek kadar yoksul olanları seçmen dışında tutmaktaydı. Ayrıca yüz kırtarıcı suçlar işleyenler, kısıtlılar, iflas edenler listeye

⁴⁷ 1908, 1912, 1914.

⁴⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (İkinci Meşrutiyet Dönemi) I*, İstanbul 1988, s. 5-6.

⁴⁹ "İntihab-ı Meb'usan Kanun-u Muvakkati" ve "İntihab-ı Mebusan Kanunnamesi'nin Suver-i İcraiyesine Dair Talimat"

giremeyecekti. Bu çerçevede belirlenen seçmenler “müntehib-i evvel”⁵⁰ idi. Nahiyelelerdeki esas defterlere tabi her beş yüz müntehib için de bir “müntehib-i sâni”⁵¹ seçilecekti.⁵² Yani müntehib-i sâniyi, müntehib-i evvel seçecekti. Böylece “iki dereceli seçim” sistemi uygulanacaktı.

3 Ekim 1908 tarihli Dahiliye Nezareti’ne bildirilen telgrafa göre, Adapazarı’ndan yedi Ermeni, dört Rum, kırk iki İslam müntehib-i sani belirlenmiştir.⁵³

II. Meşrutiyet döneminin 1908 yılındaki ilk seçimi Kasım-Aralık ayları arasında yapılmıştır. Seçimlere Meşrutiyet’in ilanının başrolü olan İttihat Terakki Cemiyeti ile sadrazam Kâmil Paşa’nın öne çıktığı Ahrar Fırkası katılmıştır. Bir istisna ile diğer tüm yerlerde İttihat Terakki Cemiyeti adayları seçilmiştir.⁵⁴ Cemiyetin bu mutlak başarısından sonra konumu sağlamlaşacaktır. Ne var ki bu durum çok uzun sürmeyecek, konumunu seçimle değil halkı dikte ederek elde edecektir. Devamında meydana gelen savaşlar sonucu gittikçe silikleşerek siyasi hayattan çekilecektir.

2.2. 1909 Adapazarı Belediye Seçimleri

1909 yılında Adapazarı’nda gerçekleştirilen belediye başkanı seçimleri şaibeli geçmiştir. Yapılan seçimler neticesinde belediye reisliğine, liyakat ve yaptığı vazifeler dolayısıyla Bosnevi İbrahim Efendi’ye tayin edilmişti. Ancak bu tayinin kanunsuz olarak yapıldığını iddia eden Adapazarı Ermeni murahhas vekili Mikail Papaz Efendi, Dahiliye Nezareti’ne durumu izah eden bir telgraf çekmişti. Telgrafta, İbrahim Efendi’nin 230 oy eksik aldığını, en çok oy kazanan Ermeni İstefan Dipçiyen Efendi’nin reisliğe tayin edilmesi gerektiğini ve bu göreve uygun olduğunu bildiriyordu. Bu gerekçe ile toplanan komisyon, en çok oyu alanın reis olacağına dair bir hüküm bulunmadığı için Bosnevi İbrahim Efendi’nin tayininde bir şaibe olmadığı kanısına varmış ve bunu Dahiliye Nezareti’ne bildirmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda İbrahim Efendi’nin belediye başkanlığı yapmasında herhangi bir mahzur görülmediği ve çoğunluğun oyunu alarak reis tayin edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁵

⁵⁰ Müntehib-i evvel: Birinci derece seçmen.

⁵¹ Müntehib-i sâni: İkinci derece seçmen.

⁵² Kansu, *1908 Devrimi*, s. 273-274.

⁵³ BOA., DH. MUİ., No: 132/60.

⁵⁴ Kenan Olgun, “II. Meşrutiyet Dönemi Seçim Sistemi ve 1912 Seçimlerinde İzmit Sancağı’nda Uygulanışı”, *Tarih Dergisi*, 39 (Temmuz 2011), s. 146.

⁵⁵ BOA., DH. İD., No: 39/80.

Tablo 3: 1868-1921 yılları arası Adapazarı Belediye Başkanları

Adı-Soyadı	Seçildiği Dönem
Zaguncu İbrahim	1868-70
Keremzade İbrahim	1871-72
H. Hatipzade Abdullah	1873-74
Numanzade Tahir	1875-77
Sipahizade Ömer	1877-79
Hatipzade Tahir	1880-81
Acı Sırağan (Ermeni)	1881-83
Galip	1884-86
Kel Süleyman	1887-89
Sabit	1890-93
İstepan (Ermeni)	1894-97
Kangal Osman	1898-1901
İbrahim Begoviç	1902-04
Nafiz Ağa	1905-08
Murat Aydoslu	1909-12
Ömer Diyarbekirli	1913-15
Emin M. Güner	1916-17
Salih Yöntem	1918-19 ⁵⁶

⁵⁶ Tuna, *Adapazarı Yazıları*, s. 28.

2.3. 1912 Genel Seçimleri

1912 yılında yapılan genel seçimler, gücünü sağlamlaştıran İttihat Terakki baskısı altında yapılmıştır. Sandık başında gerektiğinde seçmenlere fiili şiddet ve baskı uygulanmış ve başkaca tedbirler de alınarak iktidarını kesinleştirme yoluna gitmiştir. Bu nedenle “Sopalı Seçimler” olarak anılan intihabat sonucunda İttihatçılar ezici bir çoğunlukla Meclis-i Mebusan’a girmişlerdir. Ancak meclis kısa bir süre sonra feshedilecektir.⁵⁷

İzmit Sancağı seçim bölgesine bağlı bir seçim şubesi olarak belirlenen Adapazarı’nda⁵⁸ ve sancak genelinde seçim, Mart ile Mayıs ayları arasında gerçekleştirilmiştir. Seçimin yapılacağı duyurulduktan sonra bir dizi değişiklikler yapılmıştır. Bu kapsamda Adapazarı kaymakamlığına sabık Mihaliççik Kaymakamı Cevdet Bey atanmıştır.⁵⁹ Sancak genelinde nüfusa oranla⁶⁰ 3 mebus çıkarılacaktı. Buna göre İttihat ve Terakki, İzmit Sancağı’nda İsmail Canbolat Bey 155 oy, Müfit Bey⁶¹ 140 oy ve Adapazarı’ndan seçilen Anastas Efendi⁶² de 133 oy alarak mebus adayları olarak belirlenmiştir.⁶³

Adapazarı’nda yapılacak olan müntehib-i sani seçimlerinden hemen öncesinde (11 Mart) Hüseyin Cahid ile İzmit mebus-u sadıkı Müfid Bey İzmit’in muhtelif noktalarını ziyaret ederek konuşma yapmışlardır. Bu duraklardan biri de Adapazarı İstasyonu olmuştur. Burada bulunan İttihad ve Terakki Cemiyeti erkanı, memurlar ve yerel halka seslenmiştir. Büyük coşku ile karşılık bulmuştur. Alkışlar eşliğinde İttihat ve Terakki Kulübü’ne gidilerek programa devam edilmiştir.⁶⁴

Sıkı bir seçim hazırlığı içerisine giren İttihatçıların karşısında yer alanlar da boş durmamaktaydı. 10 Mart 1912’de Hınçak Cemiyeti mensubu Sabahgulyan Efendi, Adapazarı halkına *kendi fırkası ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki anlaşmayı*

⁵⁷ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, s.27.

⁵⁸ Diğer Şubeler: İzmit, Kandıra, Karamürsel, İzmit, Yalova ve Geyve.

⁵⁹ *Tanin*, 15 Mart 1328/28 Mart 1912, No: 1283.

⁶⁰ İzmit Mutasarrıfı Namına Naib Fahreddin Bey’in 21 Ocak 1909 tarihli raporuna göre, İzmit, Adapazarı, Kandıra, Karamürsel, Geyve, Yalova kazalarında toplam nüfus yaklaşık olarak 45.546’dır. 1912 yılı seçimlerindeki nüfus bu rakam dolaylarında olsa gerek. (BOA., DH. ŞFR., No: 47/150; Bülent Cırık, “İkinci Meşrutiyet’in İlk Yıllarında İzmit Sancağı 1908-1910”, *Kocaeli Tarihi Kara Mürsel Alp Sempozyumu*, s. 894.)

⁶¹ Müfit Bey: Ahmet Müfit Saner, 1871 yılında İzmit’te doğmuştur. Başarılı okul hayatından sonra devlet hizmetinde öğretmenlik yapmış ve II. Meşrutiyet’ten sonra 18 Kasım 1908’de yapılan Meclis-i Mebusan 1. ve 2. devre seçimlerinde İzmit Sancağı mebusluğuna seçilmiştir. (Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, III, Ankara 1969, s. 417.

⁶² Anastas Efendi: Rum asıllı, Adapazarı Belediye Meclis üyesi. (Kansu, 1908 *Devrimi*, s. 377.)

⁶³ *Tanin*, 20 Nisan 1328/3 Mayıs 1912, No: 1319.

⁶⁴ *Tanin*, 12 Mart 1328/25 Mart 1912, No: 1280.

açıklayarak taraftar toplamaya çalışmıştır. Yine bu günlerde bu sefer Taşnak Cemiyeti mensubu Hajak ve arkadaşları Adapazarı ahalisine yönelik bir konuşma yapmıştır.⁶⁵

Yine 28 Mart'ta İttihat ve Terakki Sapanca Kulübü'nün açılış töreni gerçekleştirilmiştir. Tören oldukça gösterişli ve coşkulu bir biçimde sürmüştür ve Hüseyin Cahit Bey bir konferans vererek davetlilere seslenmiştir.⁶⁶ İttihat ve Terakki, seçim öncesinde de sıkı bir hazırlık içerisine girmiştir. Gerek kulüp açılışları gerek seçim kampanyaları ve gerek yaptığı konuşmalar ile seçmene coşkuyla hitap etmiş ve böylece işini şansa bırakmamıştır.

15 Nisan'da Adapazarı seçimleri nihayete ermiştir. Neticede Ali Beşazade Ahmet Efendi ve Kazancıoğlu Dimitri Ağa müntehib-i sani olarak belirlenmiştir. Diğer İzmit'e bağlı yerlerde de seçimleri İttihat ve Terakki oy çokluğuyla kazanmıştır.

Müntehib-i sanilerin İttihat ve Terakki'den olması 29 Nisan'daki İzmit merkez seçimlerini de bu yönde garanti altına almıştır. Öyle ki bu seçimlerde yine İttihat ve Terakki'nin adayları olan İsmail Canbolat Bey, Müfit Bey ve Anastas Efendi oy çokluğuyla mebus seçilmişlerdir. Adapazarı merkez seçimleri bundan üç gün sonra, 2 Mayıs'ta gerçekleşmiştir. Yine aynı şekilde halk seçimini İttihat ve Terakki adaylarından yana kullanmıştır. Mebuslar halk tarafından sevinç ve coşku ile karşılanmışlardır.⁶⁷

2.4. 1914 Genel Seçimleri

1912 yılı seçimlerinin neticesinde yapılandırılan meclis kısa soluklu olmuş 1913 yılının sonlarında tekrar bir seçim çalışması içerisine girilmiştir. Ancak Balkan Savaşları'ndan dolayı meclisin feshinden hemen sonra gerçekleştirilememiştir. Bu kapsamda belirlenen seçim bölgeleri içerisinde İzmit Sancağı da vardı. Bu seçim mazbatalarına göre Meclis-i Mebusan adayları seçilecekti.⁶⁸ 1914 yılında başlanan seçimlere sadece İttihat ve Terakki Partisi katılmıştır. Neticede 14 Mayıs 1914'te tamamı İttihat Terakki'nin azalarından

⁶⁵ Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", s. 481.

⁶⁶ Tanin, 12 Mart 1328/25 Mart 1912, No: 1280.

⁶⁷ Olgun, "II. Meşrutiyet Dönemi Seçim Sistemi ve 1912 Seçimlerinde İzmit Sancağında Uygulanışı", s. 147-151.

⁶⁸ BOA., DH. SYS., No: 49/65. Diğer seçim bölgeleri: İstanbul, Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdat, Beyrut, Hicaz, Halep, Hüdavendigar, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamüretülaziz, Musul, Van, Yemen, Urfa, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Asir, Karesi, Kuds-ü Şerif, Kale-i Sultaniye, Medine-i Münevvere. (BOA., DH. SYS., No: 49/65.)

oluşan meclis açılmıştır.⁶⁹ Bu seçimler askeri kişilerin oy vermediği ilk seçim olarak tarihe geçmiştir.

2.5. Meşrutiyet’e Tepkiler

Meşrutiyet, bazı kesimler tarafından coşku ve sevinçle karşılansa da henüz bir kesim eski yönetimin devam etmesi taraftarı görünüyordu. Adapazarı’nda ise meşrutiyet aleyhtarı zümreler zaman zaman hakarete varan, meşrutiyeti küçük düşürücü tavırlar sergilemişlerdir.

Meşrutiyet aleyhtarı ve sözüne itibar edilen bazı kişiler, halkı örgütleme gayretindeydiler. Propaganda söylemleri ise genelde “halkın dini inançlarını yok etmek” yönünde olmuştur. Çünkü İttihat ve Terakki mensubu bazı üyeler pozitivist akımı destekleyen kişilerdi ve bilindiği üzere pozitivist akım dinden uzak bir fikir üzerine kuruludur. Bu sebeple dini duyguları baskın kişiler bu düşüncenin ve dini duyguları sömüren “din adamları”nın etkisinde kalarak Meşrutiyet’e karşı bir tavır almışlardır. Meşrutiyet’e karşıt propaganda yapan ve halkı kışkırtan bu kişiler, Divan-ı Örfi’de yargılanmaktaydılar.⁷⁰

Muhafazakâr Adapazarı Kazası’nda da durum pek farklı değildi. 18 Ekim 1910 tarihinde Romanya tebaasından Petro Kayaoğlu, Adapazarı’ndan Mülazım Hayrullah Efendi hakkında meşrutiyet aleyhinde ileri geri konuştuğu iddiasıyla Dahiliye Nezareti’ne telgraf çekmiştir.⁷¹

Meşrutiyet karşıtlığı kapsamında alınan tedbirler Adapazarı’nda da uygulanmaktaydı, yine 24 Ağustos 1911 tarihinde Adapazarlı Avukat Mehmed Tevfik’in Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafa göre; Meşrutiyet Adapazarı’nda uygulanmamakta ve Meclis-i İdare-i Kaza Heyeti istibdat yönetimini hala devam ettirmektedir. Ayrıca bu durumu ispat etmeye hazır olduğunu da beyan etmiştir.⁷²

Bu bilgilere dayanılarak şunları söylemek mümkündür; Adapazarı’nda Meşrutiyet’i sevinçle karşılayan bir taraf olduğu gibi karşı propaganda yapan ve halkı örgütleyen

⁶⁹ Servet Armağan, “Türkiye’de Parlamento Seçimleri”, *Journal Of İstanbul University Law Faculty*, XXXIII/3-4 (Temmuz 2011), s. 63.

⁷⁰ BOA., ZB., No: 414/79.

⁷¹ BOA., DH. H., No: 61/3.

⁷² BOA., DH. MUİ., No: 148/7.

Meşrutiyet aleyhtarı bir kesim de mevcuttur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra halk ikiye ayrılmış ve bu karmaşalarla karşı karşıya kalmıştır.

Adapazarı'nda da durum bundan farklı değildir. Olaylara konumu dolayısıyla daima yakın kalmış ve olaylara diğer Anadolu şehirlerine göre daha fazla şahit olmuştur.

BÖLÜM III: ADAPAZARI'NDA İKTİSADİ HAYAT

Hükümeti kuran Kâmil Paşa, kabinenin programını 16 Ağustos'ta duyurmuştu. Buna göre mali durum, en önde gelen ve derhal çözülmesi gereken bir problem olarak ifade edilmekteydi. Bu yüzden Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinde, ordu ile donanmanın savaş gücünü eksiltmemek kaydıyla tüm gereksiz harcamaların kesileceğini belirtilmiştir. Ayrıca buralardaki memur sayısı asgariye indirilecek ve maaşlarda indirimle gidilecekti. Bunlar yanında vergilerin düzenlenmesi, bazı ticari antlaşmaların incelenmesi, tarım ile ticaretin geliştirilmesi, yasaların gözden geçirilmesi gibi konularda ve daha birçok alanda çalışmalar yapılmıştır.⁷³ Bu çalışmalar İttihat ve Terakki Fırkası liderliğinde konumuzu teşkil eden Adapazarı'nda da oldukça hissedilir şekilde olacaktır.

3.1. Ziraat

Adapazarı civarı ziraatta epey ilerlemiştir. Dersaadet'in özellikle patates, mısır ve buğday ihtiyacı Adapazarı'ndan trenlerle sevk edilmekteydi.⁷⁴ Bunda en önemli paylardan birine sahip olan ürün patatestir. Öyle ki, senede 2 milyon kıyye⁷⁵ iyi cins patates Dersaadet'e sevk edilmektedir. Adapazarı'nın en önemli üretim maddelerinden biri olan patates hem bol hem de lezzetli olması sebebiyle Dersaadet tarafından daima talep edilen bir yiyecek maddesiydi. Hatta sadece patatesin Dersaadet'e sevki için bir yol planı yapılmış ancak kısıtlı imkanlar sebebiyle gerçekleştirilememiştir.⁷⁶

1321 (1905/1906) senesinde sadece Adapazarı'ndan 55.000 liralık buğday, 85.000 liralık mısır, 3.600 liralık Arpa, 10.000 liralık yulaf satılmıştır. Bunların yanında soğan ve sarımsak başta olmak üzere sebze de yetişmektedir. Ayrıca sayılanlara nazaran daha az olmak suretiyle bakla, fasulye, nohut, mercimek gibi bakliyat türü de yetişmektedir. Tütün, üzüm, keten üretimi yapılmakta ve Tüccarzade özellikle üzümün pek nefis olduğundan söz etmektedir. Bu üzümler taze taze Dersaadet'e gönderilmektedir. Üzümün en bol yetiştiği yer Geyve'dir. Adapazarı ve çevresinde arıcılıkla da uğraşmıştır. Toplamda Kocaeli Sancağı olarak senede yarım milyon kıyyeden fazla bal ve 70 bin civarında balmumu elde edilmiştir.

⁷³ Kansu, *1908 Devrimi*, s. 201-202.

⁷⁴ BOA., DH. İ. UM. EK., No: 9/126; 9/129; 10/8; 10/18; 9/84.

⁷⁵ Kıyye: Ağırlık ölçüsü.

⁷⁶ Keskinlik, "Duyûn-u Umûmiye İdaresi", s. 656.

3.2. Hayvancılık

Hayvancılıkta ileri giden sancak geneli, senelik hayvan hasılatı 1 milyonu geçmektedir. Bahsi geçen hayvanlar ise koyun, keçi, tiftik, sığır, bargir, ester, deve/düve'dir. Bunlardan nefis sütler elde edildiği belirtilmektedir.⁷⁷ Bu sütlerden tereyağı ve peynirler yapılarak Dersaadet'e gönderilmektedir. Bilhassa Adapazarı'nın tereyağı oldukça şöhret kazanmıştır.

Sancak genelinde kümes hayvancılığında en çok Adapazarı öne çıkmaktaydı. Sadece Adapazarı Kazası'ndan senede 100 bin tavuk, 30 milyon yumurta ihraç edilmekteydi. Bunların yanında deri ve yapağı ihracatı da önemli bir yer tutmaktaydı.

Adapazarı Kazası'nda var olan fındık ormanlarında 12 tezgâh kurulmuş ve bu tezgâhlarda tahta, kereste hazırlanmaktaydı. Burada hazırlanan ahşap malzemeler İzmit Tersanesine gönderilmekteydi. Ayrıca Adapazarı köylerinde yine tezgâhlarda keten bezleri dokunmakta idi. Kandıra ile birlikte senede 50 bin lira kıymetinde toplam 400 bin parça keten bezi Arabistan'a gönderilmekteydi.

3.3. Ticaret

Kocaeli Sancağı'nın ticaret merkezleri İzmit ve Adapazarı'dır. Kazada ticaretle uğraşan kimseler genellikle Ermeniler'di. Bundan sonra Boşnaklar ve göçmenler de ticaret ile uğraşmışlardır. Ancak yerli halk aynı şekilde ilgilenmemiş, ticaretten uzak kalmışlardır. Örneğin; Adapazarı'nda toplam on iki ipek fabrikasından on tanesi Ermenilere ait ve iki tanesi de Ermeni-Müslüman ortaklığı ile işletilmekteydi.⁷⁸ Oldukça ileri gittikleri ticaretle Sancak genelinde 1,5 milyon ihracat ve yarım milyon ithalat yapılmaktaydı.⁷⁹ Kazanın en önemli ihracatı kerestedir. Kereste, Karasu, Sapanca, Akyazı, Süleymaniye, Hendek ormanlarından temin edilirdi.

3.4. Nakliyat

Adapazarı, nakliyatta önemli bir geçit noktası teşkil etmektedir. Bu civardaki nakil aracı öküz ve manda arabalarıdır. Belediye bu araçlardan vergi alırdı. Sürekli faal olan bu arabalarda genellikle kereste, buğday, mısır, patates, soğan, sarımsak, odun ve kömür gibi

⁷⁷ Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, Dersaadet 1323/1907, s. 107.

⁷⁸ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 352.

⁷⁹ Tüccarzade, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, s. 109.

yükler taşınmakta idi.⁸⁰ Ayrıca Anadolu demiryolu hattı Adapazarı Kazası merkezinin yakınından geçmektedir. Buradaki demiryolunun Dersaadet ile Anadolu arasında önemli bir konumda olması kazayı önemli kılmaktadır.⁸¹

3.5. Bankacılık Faaliyetleri

II. Meşrutiyet Dönemi'nde millî anlamda bir dönüşümün içine giren kurumlardan biri de bankalardı. Bu “millî banka” sorunu, bahsedilen dönemde ele alınan önemli bir gündem maddesi olmuştu. Esasında buradaki hareket noktası, Osmanlı Bankası'nın ülke yararından uzak bir tavırda bulunması ve İttihatçıların bu sorunu çözmek istemesiydi. Özellikle savaş yıllarında devlete maddi destekte çekimser kalmış ve hatta deyim yerindeyse krizi fırsata dönüştürerek savaş şartlarını kullanıp, banka adına çıkar gözetmiştir.⁸² Taşradaki gündem ise; ekonomik yönde güçlenen Anadolu halkının tarımsal kredi problemleriydi. Bu konuda en büyük destek İttihat ve Terakki'den gelmiştir. Ziraat Bankası önemli ölçüde yarar sağladıysa da Anadolu Halkının kredi problemleri tam anlamıyla çözilememişti. Millî kurumlar konusunda öncü olan İttihat Terakki, Anadolu'da tarımla uğraşanlara destek vermiş ve bunun sonucunda “millî köy bankaları” kurulmuştu.⁸³ Bu kapsamda açılan “özel-millî” bankalardan biri de 1913 yılında kurulan Adapazarı İslam Ticaret Bankası olmuştur.⁸⁴

Maliye Nazırı Cavit Bey, tamamen millî olan bir kredi kurumu oluşturmak amacıyla Ocak 1917'de İtibar-ı Millî Bankası kurulmuştur. Kuruluşunda da sözleşmeye “*hisseyen senetlerinin yalnız Türk tebaasına tahsis edilebileceği*” şartı konularak millî banka statüsü koruma altına alınmış oluyordu. Aynı suretle Adapazarı'nda 1919 yılında Adapazarı Emniyet Bankası da tesis edilmiştir.⁸⁵

Tüm bu bankaların hepsinden evvel Adapazarı'nda Ziraat Bankası vardı. Çiftçilere maddi destek vermek için kurulan bu banka, tarıma önemli katkılarda bulunmuştur.

⁸⁰ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanın*, s. 351.

⁸¹ Tüccarzade, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, s. 110.

⁸² Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918*, İstanbul 2012, s. 244.

⁸³ Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat*, s. 274.

⁸⁴ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Adapazarı'nın Şehirleşmesi ve Sosyolojik Problemleri*, İstanbul 1968, s. 40.

⁸⁵ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara 1994, s. 126-127.

3.6. Ormanlar

Adapazarı'nda bulunan Süleymaniye Ormanı o zamanın arabaları ile iki buçuk saat uzaklıktaydı. Sınırlarının net olarak belirlenmesi için Adapazarı Kazası'nın orman müfettişi, Hendek orman ve nahiye bekçileri iş birliği içerisinde çalışma yapmışlardır.⁸⁶

Adapazarı ve çevresi Osmanlı zamanında “Ağaç Denizi” şeklinde anılırdı. Bunun sebebi bu bölgede oldukça sık takım ormanlarının bulunmasıdır. Buralardan bir hayli kereste⁸⁷ ve odun çıkarılırdı.⁸⁸ Adapazarı ormanları, kazanın % 42.3'ünü ihtiva etmekte ve muhtelif ağaç cinslerini barındırmakta idi. Bu ormanların çoğu yapraklı ağaçlardan meydana gelmekteydi. Bu ağaç cinsleri; kayın, göknar, dışbudak, çam, meşe, kestane, şimşir, kavak, gürgen, akça ağaç, kızıl ağaçtır. Bunlar dışında da ağaç cinsleri mevcut olup en çoğu ihtiva edenleri bunlardır.⁸⁹ Bu ağaç zenginliği sonucunda kazadaki en önemli üretim maddesi de kereste olmuştur. Ayrıca bu ağaçlardan, İzmit Tersanesi'ne ahşap malzeme tedarigi de sağlanmaktaydı. Oldukça kaliteli ceviz tahtaları çıkartılmaktaydı.⁹⁰ Orman idaresi yılda yirmi bin ile yirmi beş bin lira civarında bir vergi almakta idi. Bu verginin ¼ oranında olduğuna göre kereste ihracatının değeri doksan, yüz bin lira civarında olduğu söylenebilir. Başlıca ihracat İtalya, Yunanistan, İskenderiye ve Beyrut'a yapılmakta idi. İtalya'nın travers için talep ettiği gürgen Karasu Ormanlarından elde dilmekteydi. Yunanistan da yine fiçı dolap ve kolluk için gürgen talep etmekteydi. Beyrut ve İskenderiye'ye ihraç edilen kereste ile de dolap ve kolluk yapılmaktaydı.⁹¹

Kereste, Adapazarı civarından bol miktarda elde edilen çok önemli bir maddedir. Bu nedenle ihracat en çok kereste üzerindedir. Şehrin ekonomisine önemli ölçüde yön vermiştir. Zaten tren istasyonundan inen bir kişi binlerce kereste ile karşı karşıya kalmaktadır.⁹² Kereste kaza dahilinde Karasu, Sapanca, Akyazı, Süleymaniye, Hendek

⁸⁶ Resül Narin, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ağaç Denizi Kocaeli”, *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi Kültür Sempozyumu IV*, s. 980.

⁸⁷ Kereste, Osmanlı Devleti'nde gemilerin inşası için kullanılan ana malzemedir. Bu nedenle tersaneler ormanı bol yerlere yakın kurulmaktaydı. İzmit Tersanesi'nin yakın çevresindeki ormanların yanı sıra Adapazarı'ndaki ormanlardan da buraya kereste nakledilmekteydi. Adapazarı Ormanları'nın önemi buradan anlaşılabilir. (İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992, s. 19.)

⁸⁸ Şemseddin Sami, *Kamus'ül-Alam*, I, İstanbul 1889, s. 224.

⁸⁹ Eröz, Alpan, *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*, s. 24.

⁹⁰ Tüccarzade, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, s. 109.

⁹¹ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 351-352.

⁹² Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 350.

ormanlarından hazırlanırdı.⁹³ 1915 yılında Adapazarı ormanlarındaki kerestelerden, askeri ve sivil hizmetlerde kullanılmak üzere araba üretimi yapacak olan fabrikaya kereste tedarik edilmek üzere anlaşılmıştı.⁹⁴

Geyve, Akyazı, Sapanca ormanları Tersane-i Amire'ye ocaklık olarak bağlanmıştı.⁹⁵ Ayrıca saraya özgü kayıkların inşa ve tamirleri için, üç senede bir bu ormanlardan kereste gönderilirdi.⁹⁶ Yine Hendek'te Tophane-i Amire'ye bağlı bir hızar fabrikası⁹⁷ bulunmaktaydı.⁹⁸ Bu fabrikada keresteden üretilen malzeme sayesinde Tophane'deki silah fabrikalarına ahşap mühimmat tedarik sağlanmaktaydı. Bu keresteler tabii olarak Hendek Ormanlarından temin edilmekteydi.⁹⁹

Adapazarı, Kandıra, Geyve ormanlarından alınan hızarlar ile Adapazarı Kazası'ndaki Hendek ormanlarında bulunan toplam on iki iş yerinde tahta, her çeşit kereste hazırlanırdı. Ve buradan, İzmit Tersanesi'ne yarayacak ahşap malzeme de elde edilirdi. Buradan sağlanan ceviz tahtaları oldukça kaliteliydi.¹⁰⁰ 1922 yılında ise maddi sıkıntılarından dolayı fabrika kapatılmıştır.¹⁰¹

Bölgedeki orman zenginliğini pekiştirmek için, Adapazarı'nda, ormancılıkla ilgili eğitilmiş personel yetiştirme amacı güden Orman Ameliyat Mektebi açılmıştır.¹⁰² 1917 yılında ise mektebe ait ormanları tanzim etmek üzere Avrupa'dan bir heyet getirilmiştir. Avusturya'dan getirilen 5 orman amenajman¹⁰³ mühendisi ile 7 yerli orman mühendisinden oluşan amenajman heyeti vücuda getirilmiştir ve bu ilk olması hasebiyle önemlidir. Bu heyet, Hendek'teki 7,147 hektarlık orman için "Mustafa Şeref Ormanı Amenajman Planı" isimli bir amenajman planı hazırlamıştır.¹⁰⁴ Mektebin çevresinde

⁹³ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 351.

⁹⁴ BOA., MV., No: 198/35.

⁹⁵ *Osmanlı Ormancılığı ile İlgili Belgeler*, Ankara, 1999, I, s. 7.

⁹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 472.

⁹⁷ Hızar Fabrikası: "Tophane'deki silah fabrikalarında imal edilmekte olan top, cephane, nakliye arabalarına mahsus tekerlek parmakları için gerekli malzemeyi" üreten yerdir. (Selvi "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", s. 464.)

⁹⁸ BOA., HR. İD., No: 22/50.

⁹⁹ BOA., A.} MKT. MHM., No: 464/29.

¹⁰⁰ Tüccarzade, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, s. 109.

¹⁰¹ BOA., DH. İ. UM., No: 3/1.

¹⁰² BOA., DH. İ. UM., No: 3/1.

¹⁰³ Amenajman: Ormanlardan odun hammadresi temin edilme seviyesini çeşitli kıstaslara göre belirleyen ve ormanlardan daha verimli faydalanabilinmesi için yöntem belirleyen bilim dalıdır. (Kenan Ok, "Orman Kaynaklarının Planlanmasında Sosyal Değerlendirme ve Katılım", *II. Ulusal Ormancılık Kongresi*, 19-20 Mart 2003, s. 7.)

¹⁰⁴ Yücel Çağlar, *Türkiye Ormanları ve Ormancılık*, İstanbul 1992, s. 71.

bulunan eşkıyaların heyet üzerindeki tacizleri üzerine, güvenliğin temini için heyete bir müfreze tahsis edilmiştir.¹⁰⁵ Orman Ameliyat Mektebi daha sonra Beykoz'daki Arpacı Çiftliği'ne nakledilmiştir.¹⁰⁶

1909 yılında Adapazarı ormanlarını tehdit eden muhacir meselesi zuhur etmiştir. Şöyle ki, bu vakte kadar Adapazarı ve Düzce kazalarında birçok muhacir iskân edilmişti ancak daha fazla arazi kalmamasına rağmen akrabasının yanına gelmek suretiyle bölgeye yerleşmeye devam etmişlerdi. Bu halin getirdiği doğal bir sonuç olarak ormanlar tahrip edilmeye başlanmıştı. Daha fazla iskana izin verilmemesine rağmen hala Trabzon ve civarından firariler gelmekteydi. Bunun üzerine daha fazla kişinin buraya gelmesi yasaklanarak, mevcut bulunanların da iadesi sağlanacaktı.¹⁰⁷

II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet dönemine kadar ormanlar yerli ve yabancı kişiler tarafından ihale usulüyle işletilmekte idi.¹⁰⁸ Bu durum ihaleyi alanlarla köylüler arasında ihtilafa sebep oluyordu. Çünkü Orman ve Maadin Nezareti bazen aynı bölgeyi hem ihaleyi alanlara hem de köylülere vermektedir. 1910 senesinde de Hendek'in Soğuksu Karyesi'nde böyle bir olay yaşanmış ve bu durum üzerine tahkikat başlatılmıştır.¹⁰⁹ Benzer bir problem de Akyazı'daki Aşağı Aziziye (Kuzuluk) Köyü'nde, köy ahalisi ve Akyazı ahalisi arasında çıkmıştır.¹¹⁰

Adapazarı'nda, Çark Suyu kenarında 1916 yılında savaş malzemesi savaş mühimmatı yanında zirai ve muhtelif malzeme ve değirmen donanımı üretecek kapsamlı bir fabrika tesis edilmiştir.¹¹¹ Daha sonra “Demir ve Ahşap İmalathanesi Osmanlı Anonim Şirketi” olarak faaliyete devam eden bu fabrika, ahşap ve demir malzeme üretiminin yanında civardaki ormanları işleyerek sanayiye kazandırmayı da görev edinmiştir.¹¹²

3.7. Madenler

Adapazarı'nda önemli madeni kaynaklar bulunmaktaydı. Bunlar arasında önemli bulunan manganez, bakır, çinko, kireç taşı, simli kurşun, çinko gibi kaynaklar ve ayrıca ılıcalar da

¹⁰⁵ BOA., DH. EUM. 6. Şb., No: 22/65.

¹⁰⁶ BOA., DH. İ. UM., No: 3/1.

¹⁰⁷ BOA., DH. MUI., No: 50/31.

¹⁰⁸ Çağlar, *Türkiye Ormanları ve Ormancılık*, s. 71-72.

¹⁰⁹ BOA., DH. MUI., No: 87/24.

¹¹⁰ BOA., DH. MUI., No: 9/17.

¹¹¹ Yaşar Bülbül, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Özel Girişimciliğe Yönelik Devlet Politikaları*, İstanbul 2010, s. 30.

¹¹² Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918*, İstanbul 2012, s. 340-341.

mevcuttur. Bu kaynaklar Adapazarı'nda bulunan işletmelerde işlenerek ürün elde edilmekteydi. Yine bu işletmelerde önemli ölçüde istihdam sağlanmıştır. Yine bölgede bulunan zengin ılıcalar ile Adapazarı'na turist ve askerler gelip gitmekteydi.

Şimendüfer mühendislerinin araştırmaları ve keşfi neticesinde İzmit Sancağı'nda birçok mevkiide maden kömürü damarları araştırmasıyla ortaya çıkan manganez, bakır, çinko gibi madenlerin mevcudiyeti belirlenmiştir. Ortaköy'de (Geyve civarı) bakır; Karasu Nahiyesi'nde (Adapazarı) simli kurşun ve çinko; Kurtbelen Karyesi'nde (Geyve) manganez madenleri imtiyazları verilmiştir. Ayrıca kireç taşı ve alçı ocakları Adapazarı ve çevresinde hemen her yerde bulunmaktaydı.

Bu bölgede ılıcaların çokluğu dikkat çekmekte idi. Adapazarı'nın 30 kilometre güneyinde, Akyazı nahiyesi civarında ılıca bulunmakta ve bu meşhur ılıcaya binlerce kişi gelmekteydi. Binası görünüm açısından iyi bir durumdadır. Bunun dışında Geyve Kazası'nda iki tane ılıca daha bulunmaktadır.¹¹³

Akyazı Nahiyesi'nde bulunan Kuzuluk Kaplıcaları oldukça yararlı ve meşhur olup, Osmanlı askerlerinden hasta olanlar buraya hava değişimi için gönderilirdi.¹¹⁴ Örneğin, Çatalca Topçu Alayı yüzbaşısı Mehmed Efendi tedavi için Kuzuluk Kaplıcası'na sevk edilmiştir.¹¹⁵ Yine Levazımat-ı Ummumiye Dairesi binbaşılardan Mehmed Lütfi Bey, Adapazarı ılıcalarına tedavi için gönderilmiştir.¹¹⁶ Geyve'de bulunan iki kaplıca, o dönemin kilit noktasındaki bir konaklama yeridir ve İstanbul'dan Tosya ve Kargı'ya giden yol üzerinde olması hasebiyle önemlidir.¹¹⁷

Adapazarı Kazası ve çevresinde yer alan madeni kaynakları, bulundukları yerlere göre şu şekilde görmek mümkündür:

Tablo 4: Adapazarı ve çevresinde çıkarılan madenler

(Adapazarı civarı) Çaltıcak ve Taşkısığı köyleri,	Kurşun
---	--------

¹¹³ Tüccarzade, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, s. 108.

¹¹⁴ BOA., Y.. PRK. ASK., No: 239/50.

¹¹⁵ BOA., Y.. MTV., No: 312/141.

¹¹⁶ BOA., Y.. MTV., No: 298/143.

¹¹⁷ BOA., A. {DVNSMHM.d..., No: 55/1.

Söğütlü Bucağı, Kayalar Memduhiye ve Değirmendere Köyleri	Demir Linyit
(Hendek civarı) Ankara asfaltının kuzey kısmı Karasu sınırına kadar, Güldibi, Nuriye ve Kazımiye Köyleri, Taraklı ve Gübrelik Köyleri	Demir Bakır Demir
(Karasu civarı) İlçe sınırının tamamı, Kurudere, Kestanepınarı, Aktaş, Çakmaklı, Çobanyatağı Köyleri	Demir Kurşun
(Geyve civarı) Pamukova Bucağı'nın Katırözü ve Bakacak Köyleri Doğançay, Celaller ve Kürtlü Köyleri	Bakır Bakır ve Kurşun
(Akyazı civarı) Kanlıçay Köyü Karapürçek, Taşburun, Mecidiye, Ahmediye, Şerefiye ve Beldibi	Bakır ve Kurşun Bakır Nikel ¹¹⁸

¹¹⁸ Eröz, Alpan, *Adapazarı Tarihçesi ve Sakarya Coğrafyası*, s. 26.

Karasu Nahiyesi'ne bağlı Kurudere Köyü'nde bulunan simli kurşun ve çinko madenlerinin imal edilmesine yönelik ihale, Hademe-i Hassa-i Şahane tarafından 6 Mayıs 1900'de Hüseyin Paşa ve şürekasına verilmiştir. Bunun herhangi bir mahzurunun olup olmadığının belirlenmesi ve tahlili için Zabitan-ı Erkan-ı Harbiye Miralay Sabri Bey'in yetkilendirilmesine karar vermiştir.¹¹⁹ 1908 yılına gelindiğinde ise buranın ihalesi, yüksek rütbeli emekli memurlara, askerlere ve iki Ermeni işletmeciyeye verilmiştir. Ayrıca Karasu çinko madenine yapılan sınır tecavüzlerine ve izinsiz arama ruhsatlarını engellemek adına girişimde bulunulmuştur.¹²⁰

İtalyan bir şirket, 1910 yılında Karasu Maden İşletmesi'ni devralmıştır. Bu madenlerde 52 işçi çalışmaktaydı. Karasu Nahiyesi müdürü İhsan Efendi, madenle ilgili olarak gerekli bilgilerden haberdar edilmediği ve usulsüz işler (suçlular ve asker kaçakları burada çalışıyordu) yapıldığı sebebiyle Adapazarı Kaymakamlığı'na şikâyetle bulunmuştur. Yanı sıra bu madendeki uygunsuz çalışma koşulları sebebi ile her gün işçilerden birkaçı rahatsızlanmakta idi. Yine İhsan Efendi'nin gözlemlerine göre İtalyan müdür, mühendislik okulunu okumayan ve işten anlamayan bir yakınıni madene mühendis olarak almıştır. Bu yüzden maden sık sık tehlikelerle karşı karşıya kalabiliyordu. Ayrıca madende çalışanların kayıtları tutulmadığı için temettü vergileri de ödenmiyordu. Burada çalışan ameleler, 6 Yunan, 4 İtalyan ve ekserisi Osmanlı tebaasından oluşmaktaydı.¹²¹

1909 senesinde Adapazarı Kazası'na tabi Hendek Nahiyesi'nde Nuriye ve Şeyh Hüseyin karyelerinde bakır ve simli kurşun arama hakkını elde eden Miralay Halid Fehmi Bey, 1910 senesinde bu hakkını Yunan Möşyö Penabot Andonyadis'e ferağ etmiştir.¹²² Hendek Nahiyesi'ndeki bakır madeninin işletme izni 1911 yılında taliplerine verilmiştir.¹²³ 1912 yılında yine Hendek Nahiyesi'nde Bahadır Efendi, çinko ve bakır arama ruhsatını İsviçreli Alfons'a devretmiştir.¹²⁴ Hendek Nahiyesi'nin Ermeni Cedit Karyesi'nde seksen iki buçuk maden arama hissesi bulunan Jak Dinyorta haklarını İsviçreli Alfons Lobe'ye devr ve ferağ etmiştir.¹²⁵

¹¹⁹ BOA., Y. MTV., No: 214/217.

¹²⁰ BOA., Y. PRK. OMZ., No: 3/63.

¹²¹ Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", s. 468.

¹²² BOA., MV., No: 162/32.

¹²³ BOA., MV., No: 229/83.

¹²⁴ BOA., MV., No: 174/19.

¹²⁵ BOA., MV., No: 177/47.

1913 yılında Akyazı Nahiyesi'ne baēlı Kanlıçay Karyesi'nde¹²⁶ maden arama hakkına sahip Liman Reisizade Hasan Hüseyn'e ait hisseden bir kısmı, Dersaadet Boēaziçi'nde oturan Prenses Nazlı Hanıma devredilmiştir.¹²⁷

1913 tarihindeki bir mazbataya göre Karasu Nahiyesi'nin Kestane Pınarı Köyü'nde bulunan çinkolu simli kurşun madeninin ihalesi Parsih Halacyan ile oēlu Aram Halacyan efendilere verilmesi uygun görölmüştür.¹²⁸

¹²⁶ Nam-ı diēer: Davud Sinan Bey Karyesi (BOA., MV., No: 177/49.)

¹²⁷ BOA., MV., No: 177/49.

¹²⁸ BOA., MV., No: 231/91.

BÖLÜM IV: ADAPAZARI'NDA SOSYAL HAYAT

4.1. Gündelik Yaşam

Adapazarı halkı, çeşitli unsurlara ev sahipliği yapan kozmopolit bir şehirdi. Ahmet Şerif Bey'in gözlemlerine dayanarak şunu söylemek mümkündür ki Adapazarı göçmenleri çalışkan ve medeni; Adapazarı'nın yerli halkı ise tembel ve görgüsüzdür. Kazada yaşayan Boşnaklar, geldikleri yerden edindikleri düzen sonucu bölgedeki yaşantılarını da bu şekilde devam ettirmişlerdir. Oldukça yoğun bir nüfus olan Ermeniler ise okullarındaki düzen, ticari atılımları ve çalışkanlıkları ile diğer tüm milletlerin önünde yer almaktaydılar.¹²⁹ Adapazarı'nda bulunan fabrika ve diğer ticarethanelerin genellikle Ermenilerin ve Ermeni ortaklı olmaları, Şerif'in değerlendirmelerini doğrular niteliktedir.

Başka bir kaynağa göre yine benzer ifadeler kullanılmıştır:

“Doğrusu şu muhitin umumiyeti, Hristiyan vatandaşlarımızın müteaddid mekteplerini ziyaret ve o mekteplerin pek çok talebelerini görmek zahmetini ihtiyar etsinler, sonra da müstefid olsunlar.” Diyerek işte o zaman vatandaşlar bundan ibret alarak tüm güçlerini eğitim ve öğretime verecekler, ancak bu şekilde bu durumdan kurtulunacaktır demiştir.

Aynı yazıda, buranın gelenek ve görenekleri oldukça koyu olarak nitelenmiştir. Bu durumdan kurtulmanın ancak gençlerin çabası ile mümkün olduğu söylenmektedir. Şehrin gençleri genel olarak tembel olarak görünürler ve herhangi bir fikri faaliyette bulunmazlar. Bu duruma kapılarak ahlaklarını da kaybetmeye yüz tutmaktadırlar. Gençlerden bu durumdan kurtulmalarını ve onlardan inkılap beklendiği dile getirilmiştir. Eğer kurtulanamaz ise bu durumun felakete yol açacağından korkmaktadır. Bu halden kurtulmanın başlıca yolu eğitim ve öğretim olarak görülmüştür. Eğer gençler hayatlarını eğitim ve öğretim yolunda harcarlar ise işte o zaman inkılabî fikirler üretmeye başlayacaklardır. Dolayısıyla memleketlerine önemli hizmetlerde bulunmuş olacaklardır. Fazla mektep bulunmayan bu kazada çocuklar genel olarak kahve, bakkal gibi yerlerde çırak olarak çalışmaktadır. “Birkaç kuruş” istifade etmek için babaların buna müsaade vermesine teessüflerini belirtmiştir.¹³⁰ Ayrı şahsiyetlerden aynı cümleleri okumak şehir insanı hakkında genel bir fikir sahibi olmaya yetmektedir. Adapazarı'nın yerli halkı genel olarak eğitimsiz, tembel ve geleneklerine bağlıdırlar. Ancak yabancılar ticarete yatkın,

¹²⁹ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanın*, s. 354.

¹³⁰ Fevzi, “Yurdumuzda Gördüklerim: İzmit”, s. 92-94.

eğitime önem veren tertipli kimselerdir. Şehrin önemli bir noktada olması hem konumu hem de ticareti sayesinde mümkün olmuştur. İzmit Sancağı'nın en önemli ticaret merkezi konumunda olan Adapazarı'nın, bunu topraklarında barındırdığı yabancı halka borçlu olduğunu söylemek mümkündür.

4.2. Eğitim ve Okullar

1903 yılında Adapazarı'nda ve çevresinde bulunan 319 okulda, 3.418 Müslüman talebe eğitim almaktaydı.¹³¹ II. Abdülhamid'in başlattığı eğitim reformu sonucunda ilerlemelerin kaydedildiği bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Avrupa tarzı eğitime yönelinmiş fakat eğitimin gelişmesine rağmen istenen verim yakalanamamıştır. XX. yüzyıl başında Adapazarı'ndaki Müslüman okulları ve öğrenci sayıları Maarif Salnamesi'ne göre şu şekildedir:

Tablo 5: 1900 yılının verilerine göre Adapazarı ve çevresindeki eğitim kurumları

Kaza	Mekteb İsmi	Öğretmen	Görevi	Öğrenci	Hizmetli
Adapazarı	Adapazarı Mekteb-i Rüşdiyesi	Ali Rıza Efendi Halil Hilmi Bey Ahmed Efendi	Muallim-i Evvel Muallim-i Sani Hüsn-ü Hat Muallimi	42	1
Hendek	Hendek Mekteb-i Rüşdiyesi	Abdürreis Bey	Mualim-i Sani ve Hat Muallimi	33	1
Sapanca	Sapanca Mekteb-i Rüşdiyesi	Mehmed Bahaeddin Efendi Hüseyin Bedreddin Efendi	Muallim-i Sani Hüsn-ü Hat Muaallimi	50	1
Geyve	Geyve Mekteb-i Rüşdiyesi	Osman Efendi Münhaldir ¹³²	Muallim-i Evvel Hüsn-ü Hat Muallimi	24	1
Taraklı	Taraklı Mekteb-i Rüşdiyesi	Ahmed Sezai Efendi Hakkı Efendi	Muallim-i Evvel Hüsn-ü Hat Muallimi	38	1 ¹³³

¹³¹ Cengiz Keskin, "I. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı ve Çevresi (1876-1908), (Basılmamış Doktora Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kasım 2020, s. 263-264.

¹³² Münhaldir: Kadro sona ermiştir.

¹³³ *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye*, 1318/1900, s. 1627-1628.

Buradan anlaşıldığına göre 1900 yılında en çok öğrenciye eğitim veren Sapanca Mekteb-i Rüştîyesi'dir. Ancak daha sonra bu durum değişerek Adapazarı'ndaki öğrenci sayısı en fazla olmuştur. Yine aynı sene içindeki medreseler şu şekildedir: Adapazarı/Karaosman, Adapazarı/Tozlu, Adapazarı, Sultan Orhan Gazi, Geyve/Cami-i Kebir, Taraklı/Mahdumlar, Geyve/Hüseyin Paşa, Geyve/İlber, Geyve/Umur Bey, Taraklı/Müteveffa Süleyman Efendi, Taraklı/Karcı Hacı Hafız, Taraklı/Abdurrahman Efendi, Taraklı/Alî Efendi.¹³⁴

Buna karşın gayrimüslim okullarının da Adapazarı'nda oldukça fazla olduğu söylenebilir. Yine Maarif Salnamesi'nden elde edilen aynı senenin verilerine göre gayrimüslim okulları ve öğrenci sayıları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 6: 1900 yılının verilerine göre Adapazarı ve çevresindeki Gayrimüslim okulları

Kaza	Medresenin İsmi	Mensub olduğu cemaat	Namına ruhsat verilmiş olan müdür-ü mesul
Adapazarı	Rum Ortodoks	Rum	Rum Metropolit Hanesi
Adapazarı	Rum Ortodoks	Rum	Rum Metropolit Hanesi
Adapazarı	Surp Haraşdagabet	Ermeni	Rum Metropolit Hanesi
Adapazarı	Kabet	Ermeni	Rum Metropolit Hanesi
Adapazarı	Losavoriç	Ermeni	Rum Metropolit Hanesi
Geyve	Ortaköy	Rum	Rum Metropolit Hanesi
Geyve	Saraçlı	Rum	Rum Metropolit Hanesi ¹³⁵

¹³⁴ *Salnâme-i Nezaret-i Maârif-i Umumiye*, 1318/1900, s. 1630.

¹³⁵ *Salnâme-i Nezaret-i Maârif-i Umumiye*, 1318/1900, s. 1620, 1632.

Buradan tabloya istinaden Adapazarı'nda 1900 yılında 8 gayrimüslim okulu bulunduğu söylenebilir. Bu okulların üçü Ermeni, dördü Rum okuludur. En çok Adapazarı'nda bulunan yabancı okullarından iki tanesi de Geyve'de bulunmaktadır.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra eğitim alanında da yenilikçiliğe paralel olarak eğitim alanında da önemli değişiklikler yapılmıştır. Yeni okullar açılmış ve mevcut okullarda çağdaş yenilikler yapılmıştır. Bu yeniliklere örnek olarak; rüşdiyeler orta öğretimden ayrılmış ve ilköğretim kapsamına alınmıştır. Yabancı dilin (Fransızca) önemi artmış ve orta öğretim programında ağırlık kazanmıştır. Bunların yanı sıra dönemin dokusuna uygun olarak, kızların eğitim-öğretime dâhil edilmesi konusunda büyük gelişmeler yaşanmıştır. Eğitimde “millî”, “millet” kavramları çoğulcu yaklaşımla işlenmiştir. Osmanlıcılık, Türkçülük, Ümmetçilik, Milliyetçilik gibi ideolojik mefhumlar bu dönemde gündemdeydi.¹³⁶

Eğitimde yapılan değişikliklerin bir sebebi de meşrutiyeti halka izah ile onlara empoze etmektir. Ve hemen her alanda çağdaşlaşırken eğitimin geride kalması meşrutiyet düşüncesi ile bağdaşmamak olurdu. Bu yüzden meşrutiyet yönetimi gerekli talimatlarda bulunarak yeni eğitim sistemine adapte olunmasını ve bu konuda çalışmalar yapılmasını istemiştir. Yeni okulların açılması için teşvik yoluna gidilmiş, yeni eğitim tarzının benimsenmesi için geziler düzenlenmiştir. Gidilen yerlerde vatandaşların yeni yönetimden hoşnut oldukları anlaşılmıştır.¹³⁷

1913 yılında Abdülbaki Fevzi'nin gözlemlerine göre burada bir mekteb-i rüşdiye ile Rehber-i Terakki adında zikretmeye değer iki okul vardır. Öğrenci sayıları da 200'e ya varır ya varmaz bir miktardadır. Bunun dışındaki birkaç ufak tefek mahalle mektepleri pek göze görünür nitelikte değildir.¹³⁸ Daha çok yabancıların okulları nizam içerisinde ve eğitim durumları iyi seviyede olarak görülmüştür.

Ahmet Şerif Bey'in Adapazarı gezisi sırasında uğradığı Kız Okulu ve Erkek Okulu ile anasınıfı kazanın eğitim durumu hakkında 1913 yılına ait birtakım bilgiler verebilir. Kız okulunda düzenli olarak devam etmeyen, kayıtlı 105 talebesi vardır. Rüşdiyenin yanında yer alan ve İzmit Maarif Müfettişi Ali Bey'in Kurduğu Rehber-i Terakki okulundaki

¹³⁶ Muhammet Şahin, M. Ahmet Tokdemir, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, IX/4 (Güz 2011), 852-853.

¹³⁷ Selvi, “II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi”, s. 460.

¹³⁸ Fevzi, “Yurdumuzda Gördüklerim: İzmit”, s. 93.

öğrenci sayısı ise 130'dur. Bu sayının içinde bir anasınıfı da bulunmaktadır. Genel olarak okullardaki öğrencilerin ve öğretmenlerin durumunu pek iç açıcı görmemiş ancak bir anasınıfı öğretmeninden övgüyle bahsetmektedir. Okulda Fransızca eğitimi alındığını ve jimnastik dersleri verildiği de edinilen bilgiler arasındadır. Zaman zaman bu durum çevreden “Fransız Mektebi” nitelendirmelerine de sebep oluyordu. Kazada bundan başka birkaç erkek okulu bulunmaktadır. Ayrıca Ermeniler'in okulları ile karşılaştırarak, onların üstünlüklerini utanç ile dile getirmektedir.¹³⁹

13 Ocak 1907 tarihli bir belgeye göre Adapazarı'ndaki Rum ve Ermeni mekteplerinde Osmanlıca eğitimi verildiği görülmektedir.¹⁴⁰

1908 yılında Adapazarı'nda bir İnas Mektebi¹⁴¹ açılmasına ve muallimeliğine Şükriye Hanım'ın tayin edilmesine karar verilmiştir.¹⁴²

Adapazarı Kazası'ndaki okulların sayısı yetersizdi. II. Meşrutiyet'ten sonra eğitime verilen önemle birlikte bu konudaki eksikliklerin giderilmesi amacıyla önemli adımlar atılmıştır. Adapazarı'nda Ermenilerin ve Protestanların açtıkları mekteplere ihtiyaç duyan Müslüman çocuklarının, bu okullarda eğitim görmeleri sakıncalı bulunmuş ve Adapazarı'ndaki okulların sayıca yetersiz olmasından ötürü Adapazarı kaymakamı 1911 yılında yeni Müslüman mekteplerinin açılması için talimat vermiştir.¹⁴³ İzmit Maarif Müdüriyeti, Adapazarı'ndaki okulların sayısını yetersiz bulmuş ve bunun üzerine Hendek, Sapanca, Akyazı ve Karasu'ya Rüşdiye mektebi inşa edilmesi hususunda talimat vermiştir. Ayrıca kaza merkezine de bir idadi mektebi açılması yönünde çalışmalara başlanmasını istemiştir. Yine aynı sene içinde Akyazı'da mektep açılması için Mahmut Bey adlı kişi tarafından bir buçuk dönümlük arazi tahsis edilmiştir.¹⁴⁴

Yine 1911 yılında, metruk bir bina halinde olan Sapanca Mekteb-i Rüşdiyesi'nin yeniden inşa edilmesi için halktan zorla para toplandığı söylentisi yayılmıştır. Ancak bunun doğru

¹³⁹ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 357, 359, 362, 364.

¹⁴⁰ BOA., MF. MKT., No: 977/17.

¹⁴¹ İnas Mektebi: Osmanlı'da kız okullarına verilen ad. (Bahar Baskın, “II. Meşrutiyet'te Kadın Eğitime Yönelik Bir Girişim: İnas Darülfünunu”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sayı: 38 (Mart 2008), s. 91.)

¹⁴² BOA., MF. MKT., No: 1068/30.

¹⁴³ BOA., MF. İBT., No: 349/37.

¹⁴⁴ BOA., MF. İBT., No: 34/7.

olmadığı ve Rüşdiye binası için halkın kendi isteği ile para toplandığı doğrulanmıştır. Akabinde okulun inşasına başlanmıştır.¹⁴⁵

Sonuç olarak Adapazarı'ndaki eğitim konusundaki çağdaş adımlar ve yenilik çabaları, II. Meşrutiyet ile başlamıştır denebilir. Var olan okullar yenilenmiş, eksiklikleri giderilmiş; yetersiz görülen eğitim kurumları çoğaltılmaya başlanmıştır. Devletin yanında halk da bu çabaya dahil olmuş, gerektiğinde kendi bütçesinden eğitim yolundaki harcamalara destek olmuştur. II. Meşrutiyet ile birlikte eğitim anlamında bir dönüşüme girildiği görülmektedir.

4.3. Demografik Yapı

Adapazarı'nın nüfusu bilindiği gibi iç ve dış göçlerle oluşmuştur. Çeşitli nedenlerle bölgeye gelen muhacirler Adapazarı halkını teşkil etmiştir. Böylece Adapazarı, çeşitli milletlerden oluşmuş, bu milletler yaşadıkları yerlerdeki alışkanlıklarını devam ettirmişlerdir. Esasında kendi alışkanlıkları bir düzen, nizam içerisinde olduğu için Adapazarı'na katkı sağladıkları söylenebilir ancak bölge halkı ile uyuşamadıkları için zaman zaman kargaşa yaşanmıştır.

Adapazarı'nda en çok Ermeniler'in varlığından söz etmek mümkündür. Bunun yanında Balkanlardan gelen Rumlar da hatırı sayılır miktarda burada yaşamaktaydılar. Yine Yahudiler ve Protestanlar da kasaba halkında yer almaktaydılar.

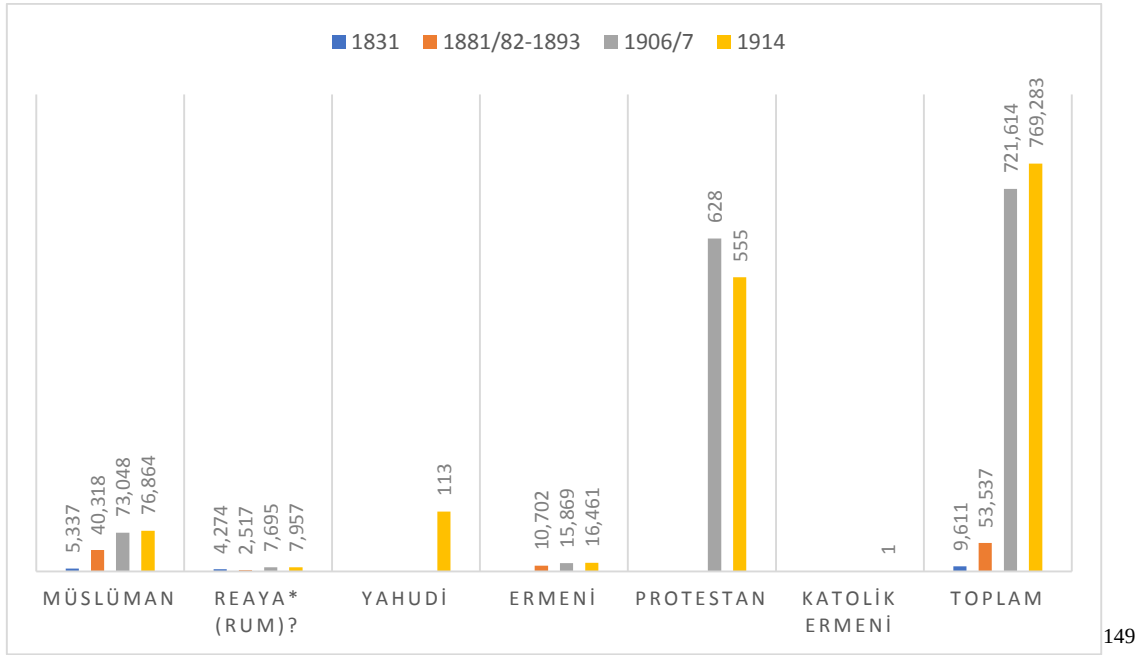
4.3.1 Göçler

Adapazarı, fazla rağbet görmeyen bir bölge iken geçtiğimiz asrın en hızlı gelişim gösteren yerleşim yerlerinden birisi olmuştur. Bu gelişimin etkenleri, göçler ve göçler sonucu bölgenin gelişimi şeklinde birbirini besleyen iki ana unsur etrafında çerçevelenmiştir. Adapazarı'nın iskân tarihçesi açısından önemli olan bu etkenler sırasıyla değerlendirilmeye çalışılacaktır: Bunlardan biri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Osmanlı'nın başarısızlığı üzerine Kafkasya'dan gelen göç dalgasıdır.¹⁴⁶ Bu göç neticesinde önemli bir nüfus Adapazarı ve çevresine intikal etmiştir. Rumeli ve Kırım'dan gelen diğer göç dalgaları ile nüfusunu artıran Adapazarı, aynı sebepten "Sefîne-i Nuh"

¹⁴⁵ BOA., DH. İD., No: 26/48.

¹⁴⁶ Eröz, Alpan, *Adapazarı Tarihçesi ve Sakarya Coğrafyası*, s. 22.

olarak anılmıştır¹⁴⁷ Yani Nuh'un Gemisi ile özdeşleştirilerek gemideki her türden insan kastedilmiştir. Bölgedeki ekonomik gelişmeler üzerine Adapazarı dış göçler yanında iç göç de almış; ayrıca Balkanlarda yaşanan siyasi meseleler sonucu 1906 yılında Balkan ülkelerinden gelen göçmenler yine Adapazarı bölgesine yerleşmişlerdir. Başka bir göçebe grubu teşkil eden mesele de 1912 Balkan Harbi'dir. Bu harp sonucu Balkanlardan gelen muhacirler Adapazarı nüfusunu önemli ölçüde artırmış bulunmaktaydı. Balkan Savaşları ve ardından başlayan Dünya Harbi sonucu hemen her Osmanlı toprağında olduğu gibi Adapazarı'nda da önemli bir nüfus kaybı yaşanmıştır.¹⁴⁸

Grafik 1: Adapazarı'nın Yıllara Göre Nüfus Dağılımı

1877 ve 1911 yılları arasında Balkanlar'dan 1.300.000 muhacir Türkiye'ye göç etmiştir. 1890 yılına ait verilere göre Rumeli'den Adapazarı, Kandıra ve Geyve'ye 330 göçebe ve 12.171 yerleşik göçmen sevk edildiği bilinmektedir. Balkan Harpleri neticesinde ise Adapazarı'na toplam 1000 göçmen aile yerleşmiştir.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Şahin, *Kronolojik Adapazarı-Sakarya Tarihi*, s. 22.

¹⁴⁸ Haluk Selvi, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı ve Çevresi (1908-1918)", (editör: Mustafa Demir), *Sakarya İli Tarihi I*, Sakarya 2005, s. 452.

¹⁴⁹ Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, London 1985, s. 114, 128, 166, 184. (Bu eser "Osmanlı Nüfusu 1830-1914" adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.)

¹⁵⁰ İpek, "Sakarya'ya Türk Göçleri", s. 635, 643.

Ahmet Şerif Bey'in 1913 yılında yaptığı tespiti göre Adapazarı 368 köy ve 99715 nüfusa sahiptir. Bunlar resmi rakamlar olmasına rağmen Ahmet Şerif Bey'e göre sayı gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü nüfus işlemleriyle ilgilenen sadece bir memur ile bir kâtibin iş yükünün oldukça ağır ve birden fazla işi birlikte yürütmekte olduklarını gözlemlemiştir. Ahmet Bey'in nüfus dairesinde karşılaştığı manzara ona bu çıkarımı yapmak için haklı sebepler vermiştir.¹⁵¹ Hatta bu durum için şu ifadeyi kullanmıştır: “*Adapazarı Kazası'nın nüfus işlemleri tesadüfe, Allah'ın yardımına kalmış demektir.*”¹⁵²

1913 yılı için çıkardığı tabloyu ise sadece fikir oluşması için vermiş bulunmakta ancak gerçek bilgiler olmadığının da altını çizmektedir. Örneğin Adapazarı'nda birçok Boşnak'ın yaşadığını görmüş fakat nüfus kayıtlarında Boşnaklara ait bir veri görmemiştir. Nüfusun 120.000 dolaylarında olduğunu tahmin etmektedir. Bunun yanında yeni köylerin de kurulmuş olduğu, bunların da kayıtların dışında kaldığını belirtmektedir.¹⁵³

Tablo 7: Ahmet Şerif Bey'in Adapazarı nüfus dairesinden almış olduğu veriler şu şekildedir¹⁵⁴:

Cinsler	Köy ve Mahalle	Nüfus
Eski İslam Halkı	147	42836
Rumeli Göçmenleri	30	6650
Laz ve Gürcü	56	9458
Çerkes ve Abaza	73	16155
Yörük Aşireti	1	173
Ermeni	36	16500
Rum	19	6761
Musevi	1	113
Kürd	5	1072
Toplam	308	99718 ¹⁵⁵

¹⁵¹ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 349.

¹⁵² Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 350.

¹⁵³ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 349.

¹⁵⁴ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 349.

¹⁵⁵ Buradaki toplam sayı, Mehmed Çetin Börekçi tarafından Anadolu'da Tanin kitabında 99715 olarak düzeltilmiştir.

Tabloda görüldüğü üzere Adapazarı'nda birçok göçmen birlikte yaşamaktaydı. Bu etnik çokluk diğer şehirlere göre farklı bir yaşantıyı ve çeşitli karmaşaları da beraberinde getirmiştir. Çünkü tüm ırklar kendi kültürlerini, dillerini, yaşantılarını devam ettirmiş ama aynı şehri paylaşmışlardır. Dolayısıyla bu durum idari yönetime, hükümete ve sosyolojik açıdan tüm halka yansımıştır. Ahmet Şerif Bey, buradaki çeşitli kimliklerin birbirleriyle yaşamalarını şaşkınlıkla ifade ediyor: “*Daha Adapazarı'na ayak basar basmaz, Rumelili ile kaşkashıyı, Bosnalı ile kırımlyı, türk ile Kürdü, Laz ile Yörüğü, yan yana görür, hayretten hayrete düşersiniz. Her şeyden evvel, işte bunun içindir ki, bu kaza diğer yerlerden ayrılır.*”¹⁵⁶

Ahmet Şerif Bey'in 1913 yılındaki yapmış olduğu tespite göre; kazanın merkezi 54 mahalleye taksim edilmiştir. Bunların yirmi üçünde Müslüman; otuz birinde gayrimüslimler yaşamaktadır. Gayrimüslimlerdeki ayırım ise yirmi yedi Ermeni, üç Rum ve bir de Musevi mahallesi olmak üzere yapılmıştır. Resmi kayıtlara ne kadar güvenmese de kayıtlara göre; yaklaşık on iki bin Müslüman nüfus, bu rakamdan biraz daha fazla Ermeni, iki bin beş yüz Rum ve yaklaşık yüz elli civarı Musevi nüfus olmak üzere toplam yirmi beş bin yedi yüz on dört kayıtlı kişi bulunmaktadır. Bunların dışındaki yabancı nüfusun varlığının kesin olduğundan ancak resmi kayıt bulunamadığını ifade etmiştir.¹⁵⁷

Kemal Karpat'ın topladığı verilere göre Adapazarı'ndaki yabancı nüfusu, 1881-1893 yıllarında 67; 1906 yılında 84'tür.¹⁵⁸ Yabancıların hepsi Adapazarı'nda yaşayıp ticaret yapmıyordu. Kayıtlı olmayan yabancı nüfusun için seyahat, avcılık, bilimsel inceleme gibi gerekçelerle gelenler de vardı. Yabancılar herhangi bir istemedikleri durum karşısında konsolosluklarından yardım talep edebiliyorlardı. Örneğin, 1909 yılında mevsimlik olarak Adapazarı'na gelen bir grup, Dökonil Antuvan önderliğinde burada tiyatroculukla uğraşmışlardır. Ancak tiyatro belediyesinin belirlediği kurallara uymadığı için Tiyatro İdarecisi Antuvan, 18 Kasım 1909 tarihinde tepkisini Dâhiliye Nezareti ve Fransa Başkonsolosluğu'na dile getirmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonucu halkın tiyatroya gidecek ekonomik refahta bulunmadığı ve bu yüzden tiyatronun faaliyetinin durdurulduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine mutasarrıf, bu gerekçeyi reddederek, tiyatronun açılmasını ve faaliyetini sürdürmesini söylemiştir. Avcılık için uygun bir bölge

¹⁵⁶ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 348.

¹⁵⁷ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 352.

¹⁵⁸ Karpat, *Ottoman Population*, s. 128, 184.

olan Adapazarı'na, 13 Mart 1912'de İstanbul sefarethanesinden yabancı bir heyet gelmiştir. Mutasarrıflıkça hoş karşılanan bu durum için özel jandarma tahsis edilmiş ve yardımcı olunmuştur. Yine aynı sene içerisinde İtalyalı tüccar Kavalye Orliyo isminde bir şahıs, Süleymaniye Çiftliği'ni kiralamış ve işletmiştir.¹⁵⁹

Adapazarı'nda yaşayan gayrimüslimlerin nüfuslarından rakamca en çoğu Ermenilerdir. Ermeniler'in yanı sıra kazada Yahudiler, Rumlar, Protestanlar, Katolikler gibi birçok unsur yaşamaktaydı.¹⁶⁰

Tablo 8: Tarihlerle göre Adapazarı'nda yaşayan nüfusu gösterir cetvel

	Müslüman	Rum	Ermeni	Yahudi
1906/7	73,048	7,695	15,869	-
1914	76,864	7,957	16,461	113 ¹⁶¹

4.4. İç Karışıklıklar ve Şehir Güvenliği

Adapazarı'nın kozmopolit bir yerleşim yeri olması, beraberinde bazı sorunları da meydana getirmiştir. Bunun yanında Adapazarı'nın hızla gelişmesi ve doğru orantılı olarak burada ticaretin de hızlanması sebebiyle insan sirkülasyonu da artmış ve uyum problemleri yaşanmıştır. Gelişmenin neticesinde Adapazarı'nın nüfusu da giderek artmış ve yine benzer problemlerle karşılaşmıştır. Bunların yanında meşrutiyetin getirdiği ortam bu asayişsizlik ortamına zemin hazırlamıştır. Bu problemler arşiv belgelerine dayanılarak örneklendirilmeye çalışılacaktır.

II. Meşrutiyet ilan edilirken, İttihatçıların öncülüğünde çıkarılan adalet, hürriyet eşitlik kavramları ve kendilerini özgürlük savaşçıları olarak addetmeleri tabii olarak halka da yansımıştır.¹⁶² Halk “yaşasın özgürlük” nidalarıyla eşsiz sevinç gösterilerinde bulunmuştur.¹⁶³ Bu “özgürlük” söylemlerinin bir nevi kanıtı niteliğinde Selanik, Manastır ve Kosova'daki suçlular genel af kapsamında serbest bırakılmıştı. Bu gelişmeden sonra

¹⁵⁹ Selvi, “II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi”, s. 482-483.

¹⁶⁰ Karpat, *Ottoman Population*, s. 184.

¹⁶¹ Karpat, *Ottoman Population*, s. 166, 184.

¹⁶² Kaan Aşık, “Osmanlı Devleti'nde Batıcılık Fikri ve Basında Batıcılık Tartışmaları (1908-1918)”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2019, s. 55.

¹⁶³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1919)*, IX, Ankara 1999, s. 40.

halk, cezaevlerindeki yakınları için af dilemiş ve gösteriler düzenlemişlerdir. Bunun üzerine ilk başta kısmi olarak uygulanıp daha sonra genel affa dönüşmüştür.¹⁶⁴ Cezaevlerinin boşaltılması, asayişsizlik meselesinin ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılmıştır. Çünkü bu mahkûmlar, cezalarını çekmeden; bu affın tüm suçluları kapsadığından mütevellit salıverilmişlerdi. Bu nedenle hala suç işleme olasılığı yüksek olan kişiler dışarıda özgürce hareket edebiliyorlardı. İttihatçıların yaratmış olduğu özgürlük havası yayılmış ve meydana gelen otorite boşluğu ile suçluların etrafta kol gezmesi anarşi ortamının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum her yerde olduğu gibi -ancak İstanbul'a yakın olması ve zaten kozmopolit bir kaza olmasından ötürü- Adapazarı'nı daha çok etkilemiştir denilebilir.¹⁶⁵ Mesela, 1910 yılında genel af sonucu serbest bırakılan Cin Ali ve Keçekulah namındaki kişilerin, mahalle sakinlerinin asayişini bozduklarından dolayı, Adapazarı Kaymakamlığı tarafından yakalanıp Zabtiye Nezareti'ne gönderilmişlerdir. Ancak kalan cezalarından tutuklanamadıkları sebebiyle Adapazarı'na iade edilmiştir.¹⁶⁶ 1910 yılında İzmit Sancağı'nda halkın yasak olduğu halde muhtelif suç aletleriyle hatta askeri tüfeklerle dolaştığı görülmektedir. Çünkü görevliler herhangi bir müdahalede bulunmamakta idi. Dâhiliye Nezareti, 7 Temmuz 1910'da İzmit Mutasarrıflığına, halkın elindeki silahlara el konulması için talimat vermiştir.¹⁶⁷ Böylece bu konudaki gevşeklik biraz olsun giderilmişti. Alınan önlemler hem devletin hem de suçsuz insanların güvenliği için hayati önem taşımaktaydı.

1909 yılının son zamanlarında Adapazarı'nda, güvenlik güçlerinin ulaşılabilirliği açısından problem yaşanmaktaydı. Çünkü polislerin bulunduğu karakol merkeze uzak ve ulaşımı zor bir yerde idi. Bu nedenle İzmit Mutasarrıflığı, Adapazarı'nda karakol olmak üzere iki bina kiralamak için Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden izin talep etmişti ve talebi olumlu yönde karşılık bulmuştu.¹⁶⁸ Bu problem çözümlenmişti ancak sırada polislerin yetersizliği meselesi devam etmekteydi. Asayişin sağlanması tamamen polislerin sorumluluğu altındaydı, jandarma ise polise yardımcı bir kol niteliğindeydi. Geceleri polisin devriye gezdiği zamanlarda sayıları az olduğundan dolayı jandarma destek veriyordu. Hatta bazı polis bulunmayan yerlerde jandarma kendiliğinden devreye

¹⁶⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi IX*, s. 42.

¹⁶⁵ Osman Köse, *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Samsun 2017, s. 235.

¹⁶⁶ BOA., DH. EUM. THR., No: 1/27.

¹⁶⁷ BOA., DH. MUİ., No: 7/17.

¹⁶⁸ BOA., DH. EUM. MH., No: 9/14.

geçiyordu. Bu durum tabii olarak bazı usulsüzlüklere yol açmıştı. Örneğin, jandarmalar kanuna dayanmaksızın insanları tutuklayarak hükümet binasına getirebiliyorlardı. İzmit Mutasarrıflığı bu duruma el koymak istemiş ancak jandarma karşı çıkmıştı. Kanunda bir açıklık olmuş olacak ki; jandarma, polisin olmadığı yerlerde gezebileceğini iddia ederken, Mutasarrıflık ise polis olmadan gezemeyeceğini iddia etmekteydi. Neticede jandarmanın bir yardımcı kuvvet olduğu ve ancak polisin olduğu yerlerde bulunabilecekleri kararına varılmıştı. Bu şekilde polis sayısının az olmasından dolayı ortaya çıkan problem de kendiliğinden çözümlenmiş oluyordu. Bunun yanında jandarma sayısı azdı. Ayrıca jandarmanın haksız suçlamaları ve şiddet göstermesi de halk tarafından sürekli şikâyetle bulunulan iki konu oluyordu.¹⁶⁹ Görünen o ki, polis de jandarmaya dair gelen bu suçlamalara katılmaktaydı ve zaman zaman jandarma hakkında olumsuz rapor verdiği de görülmektedir. Bunlara dayanarak iki güvenlik unsuru arasında anlaşmazlığın mevcudiyetinden söz edilebilir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk zamanlarında Adapazarı'nda dolandırıcılık olayları da yaşanmaktaydı. Örneğin Serdivan'da gerçekleşen bir olayda Serdivan ahalisi, Remzi ve Servet Şevki adlı iki şahıs tarafından 300 kuruş dolandırılmışlardır.¹⁷⁰

Bölgede görülen bu dönemdeki suçlardan eşkıyalık ve silah kaçakçılığı bölge halkını mağdur etmekteydi. Adapazarı'nda eşkıyalık olaylarının artması üzerine 1909 yılında Hareket Ordusu bölgeye müfreze göndermişti. Birlik derhal harekete geçerek çetelerin elebaşları olan Kadir, Baş Mustafa ve refiki Salih, Kazım ve İbrahim isimli kişileri yakalamış ve böylece kazanın her tarafında asayiş sağlamıştı. Bu gelişmeden sonra kazanın büyüklerinden bazı kişiler hükümet önüne gelerek asayiş sağladıkları için şükranlarını sunmuşlar ve bunun meşrutiyet sayesinde mümkün olduğunu dile getirmişlerdir.¹⁷¹ Asayişin sağlanmasının ardından müfreze kazadan ayrılmıştı. Bundan sonra olaylar yeniden cereyan etmeye başlamıştır. Çünkü 1909 yılında Adapazarı'nda teftişte bulunan mülkiye müfettişinin vermiş olduğu rapora göre; kazadaki polis ve jandarma sayısının az ve mevcut olanların da yetersiz olduğu kanaatine vardı

¹⁶⁹ Kurtuluş Demirkol, "II. Meşrutiyet Dönemi Başlarında İzmit Sancağı'nda Asayiş", *Kocaeli Tarihi Kara Mürsel Alp Sempozyumu*, 10-12 Nisan 2020, s. 905-906.

¹⁷⁰ BOA., DH. EUM. THR., No: 92/61.

¹⁷¹ BOA., DH. MUİ., No: 2/12.

anlaşıyor.¹⁷² Bu sebeple Dâhiliye Nezareti 13 Haziran 1910 tarihinde, mekteplere mahsus olmak üzere bir jandarma aralık postasının oluşturulmasına karar vermiştir.¹⁷³

14 Eylül 1909 ve 13 Ekim 1909 tarihlerinde tutulan suç cetveline bakıldığında Kocaeli Sancağı'nda toplam 9 cinayet¹⁷⁴ kaydedilmiştir. Fakat Adapazarı kazasında herhangi cinayet tabir edilen suç kaydedilmemiştir.¹⁷⁵ Kayıtlar incelendiğinde görülmektedir ki; ırklar arası bir çatışma yoktur ve en çok Ermeniler arasında suç işlendiği görülmektedir.

Adapazarı'nın noksan inzibatından şikâyet olunması üzerine Adapazarı Zabıta Memuru Hüseyin Hilmi Bey'in, geceleri devriye çıkarmadığı ve güvenliğin üç polisin eline bırakılmasından dolayı soygunlar vuku bulduğu anlaşılmıştır. Kasabada inzibatı temin hususunda aczi bulunmasından dolayı, Jandarma Kumandanının yerine muktedir bir şahsın getirilmesine karar verilmiştir.¹⁷⁶

1910 yılında bir şahıs Sabah Gazetesi'ne gönderdiği mektupta Adapazarı kaymakamının katledilmesi ve tahrirat kâtibinin yaralandığını yazmıştı. Ancak haberin doğru olmadığı ortaya çıktığı için İzmit Mutasarrıflığı, hükümeti zor duruma düşürmek maksadını taşıdığının anlaşıldığı için şahsın cezalandırılmasını talep ediyordu.¹⁷⁷

22 Ekim 1910 tarihinde İzmit Jandarma Bölüğü efradından Raşid bin Ali'nin, gece görevden dönerken katledilmesi üzerine ve silah gasp edilmesi sebebiyle tahkikat ve takibat başlatılması gerektiği arz edilmiştir.¹⁷⁸

Trenlerde yaşanan hırsızlık ve biletsiz olarak kaçak tren kullanımları sebebiyle 4 Şubat 1912 tarihinde İstanbul Polis Müdüriyeti, Dahiliye Nezareti'ne telgraf çekerek, İzmit-İstanbul trenlerinde polis ve zabıta memuru bulundurulmasını talep etmişti.¹⁷⁹

1912 yılında Trabzon ve civarından gelerek Adapazarı'na yerleşmek isteyen kişiler, orman tahribine sebep olduklarından ötürü geri gönderilmiştir.¹⁸⁰

¹⁷² BOA., DH. MUİ., No: 23/36.

¹⁷³ BOA., DH. MUİ., No: 103/37.

¹⁷⁴ Dönem itibariyle cinayet bir insanı öldürmek anlamında değil; ağır bir suç olarak nitelenmekteydi. (Demirkol, "II. Meşrutiyet Dönemi Başlarında İzmit Sancağı'nda Asayiş", s. 908.)

¹⁷⁵ BOA., DH. EUM. THR., No: 91/52.

¹⁷⁶ BOA., DH. İD., No: 67/23.

¹⁷⁷ BOA., DH. H., No: 61/14.

¹⁷⁸ BOA., DH. H., No: 61/6.

¹⁷⁹ BOA. DH.EUM. THR., No: 73/38.

¹⁸⁰ BOA., DH. MUİ., No: 5/55.

24 Haziran 1912 tarihinde Adapazarı kazası ve Hendek nahiyesinde can ve mal emniyeti kalmayıp ve mahallî hükümetin eşkıyayı takipte tutmadığından dolayı, Hendek nahiyesinden birkaç mahalle muhtarı Meclis-i Mebusan'a bir şikâyet telgrafi çekmiştir:

“Meclis-i Mebusan Riyasetine,

Biz zavallı Anadolulular hiçbir zaman asude kalamadığımızün hırsızlığın son zamanda tevsi' ederek hemen her gün köyler ve kasaba kenarında suret-i aleniyyede bargir vesa'ire hayvanatımız sirkat olmakta ve bu hal tahammülfersa bir dereceye geldikten başka iki gün mukaddem Adapazarı Caddesinde üç yolcunun önüne çıkarak nukud-u mevcudelerini gasb eden şekiyler hükümet-i mahalliyemizden kat'iiyyen takib edilmemiştir. Bu yer ahalisinin idaresi sırf ziraat rençberlik olub kadınlarımızı tarla ve bahçelerimize gönderemiyoruz. Suret-i memleketimiz asayişinden mahrum olunmayarak umûr ve hususatların tesviyesiçün Adapazarı'ndan mahal-i saireye cesaret edememekte ve adeta mahsur bir halde bulunmaktayız. Mücasirinin derdestiyle tecziyelerinin istikmali ve emniyet-i memuriyenin te'mini her neye mütevakkıf ise kemal-i sabırsızlıkla icrasını talep ve istirham ederiz. Fi 11 Haziran 1328”¹⁸¹

8 Temmuz 1912 tarihinde, kocası askerde olan Ayşe isimli kişi, tecavüze uğradığına dair Harbiye Nezareti'ne arzuhal göndermiştir. Arzuhal üzerine, İzmit Mutasarrıflığı kişinin tutuklanarak adliyeye sevk edilmesini sağlamıştır.¹⁸²

11 Eylül 1912 tarihinde Adapazarı Meclis Azasından kimseler ve Belediye reisi, Dâhiliye Nezaretine, Adapazarı ve çevresinde cinayet suçlarının arttığı, bu nedenle can ve mallarının tehlikede bulunduğunu bildiren telgraflar çekmişlerdir.¹⁸³

Adliye Nezareti 1913 yılında dâhiliye nezaretine çektiği telgrafta, Adapazarı'nın güvenlik zafiyetini anlatarak burada noksan olan polis ve inzibat güçlerinin tamamlanması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca aynı nedenden ötürü dükkânların saat on ikiden sonra kapanmakta olduğu beyanıyla münasib saatlerde yeterli inzibat kuvvetlerinin olmasını talep etmiştir.¹⁸⁴

Ekim-Kasım 1913'te tutulan cinayet cetveline göre bu ay içinde Ozanlar Mahallesi, Karaağaçdibi ve Pabuççular Mahallesi'nde olmak üzere toplam üç katl suçu işlenmiştir.¹⁸⁵

¹⁸¹ BOA., DH. H., No: 61/76.

¹⁸² BOA., DH. H., No: 61/14.

¹⁸³ BOA., DH. H., No: 61/27.

¹⁸⁴ BOA., DH. EUM. MTK., No: 9/6.

¹⁸⁵ BOA., DH. EUM. EMN., No: 32/2.

1914 yılında suçlar öyle artmıştı ki İzmit Mutasarrıflığı artık her kaza için aylık suç cetveli tutulup, birleştirilerek teslim edilmesini istemiştir. Bu cetvellere bakıldığında Adapazarı ve çevresinde katl olaylarının olduğu görülmektedir.¹⁸⁶ Yine aynı sene Adapazarı'nda cinayet ve diğer suçlardan aranan eşkıyadan bazıları teslim, olmuş bazıları ise yakalandığı bildirilmiştir.¹⁸⁷

Bu dönemde Adapazarı'nda birçok yangın meydana gelmiştir. Bunların bazıları kasıtlı bazıları ise herhangi bir kasıt olmayan, dikkatsizlikle çıkan yangınlardır.

1904 yılında Adapazarı'nda meydana gelen yangın mahalinde yapılan incelemeler sonucunda humbara bulunduğu tesbit edilmişti. Bunun üzerine İzmit Kumandanı Mirliwa Cemal tarafından gerekli tahkikatın yapılması gerekli görülmüştür.¹⁸⁸

Adapazarı Terziler Çarşısı'nda 4 yıl sonra 1908'de tekrar bir yangın zuhur etmiş ancak bunun bir önceki yangın gibi suikast olmadığı belirlenmiştir. Yangın neticesinde 5 dükkân yanmış ve kısa sürede müdahale edilmiştir.¹⁸⁹

Adapazarı'nda bulunan un fabrikasında 22 Ocak 1914 tarihinde bir yangın meydana gelmiştir. Yangının sebebi fabrikanın bekçisinin dikkatsizliğinden kaynaklandığına kanaat getirilmiş ve bekçi hakkında soruşturma başlatılmıştır.¹⁹⁰

30 Mart 1918 yılında Adapazarı Hükümet Konağı Tahrirat kalemi odasında büyük evrak dolabının alevler içinde yandığı görülmüştür. Aynı zamanda Ziraat Bankası'nda da evrak dolabında ve eski evrakların konulduğu tavan arasında yangın çıkması üzerine bunun bir suikast olabileceği düşünüldüğü için araştırma başlatılmıştır.¹⁹¹

4.4.1 Adapazarı Ermenileri ve Yasadışı Faaliyetleri

Haziran 1330'da (1914) Adapazarı Rum metropolid vekiline şehirden gitmeleri yönünde ismi belirsiz bir mektup gelmiştir. Üzerindeki puldan anlaşıldığı üzere Adapazarı posta kutusuna atıldığı anlaşılmıştır. Aynı surette bir varaka da Rum kilisesinin kapısına asıldığı

¹⁸⁶ BOA., DH. EUM. EMN., No: 32/29.

¹⁸⁷ BOA., DH. EUM. EMN., No: 104/41.

¹⁸⁸ BOA., Y. PRK. ASK., No: 224/49.

¹⁸⁹ Selvi, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı ve Çevresi", s. 478.

¹⁹⁰ BOA., DH. EUM. EMN., No: 49/24.

¹⁹¹ BOA., DH. EUM. 6. Şb., No: 34/10.

görülmüştür. Bunun üzerine Aynı olayın diğer Rum Kilisesi'nde de yaşanmaması için gerekli önlemler alınmıştır.¹⁹²

Yine Adapazarı'nda yaşayan Museviler, 1911 yılındaki kayıtlara göre 29 hane ve 333 kişiden oluşmaktadır. Etraftan gelecek rahatsızlıklara karşı onlar için ayrı bir mahallenin teşkili gündeme getirilmiştir.¹⁹³ 1912'de Adapazarı Hahamı bir iftiraya maruz bırakılmıştır. Şöyle ki; Haham'ın evinde istihdam edilmiş olan Rum cemaatine mensup hizmetkârın, evde bir Müslüman çocuğunu sakladığı yönünde Haham'ı ihbar etmesi üzerine polis ve jandarma yüzbaşısı evde araştırma yapmış ancak yapılan tahkikat sonucu iftiranın asılsız olduğu ortaya çıkmıştır.¹⁹⁴ Bu belgelere dayanarak her iki unsurun da çok rahat bir hayat sürmediği sonucu çıkarılabilir. Burada birbirini istemeyenlerin çeşitli iftiralar veya bahanelerle birbirlerinin şehri terk etmeleri istenmiştir.

1900 yılında Adapazarı'nda üç bin Ermeni hanesi, dört yüz Protestan hanesi bulunuyordu.¹⁹⁵

Ermeniler süreç içerisinde Adapazarı ve çevresinde yaşamaya başlamışlardır. Bilhassa Celaliler, Safevi ve Avşarlı baskısından kaçarak Adapazarı civarına yerleşmişlerdir. Adapazarı çevresindeki popüler Ermeni yerleşimleri arasında Bahçecik, Ermeşe (Armaş)¹⁹⁶, Arslan Bey, Ovacık sayılabilir. Ermeniler, içlerine kapanık bir hayat sürdürmemişler, gayet ön planda çeşitli işler yapmışlardır.¹⁹⁷

Adapazarı'nda gayrimüslim nüfusun en çoğunu Ermeniler oluşturuyordu. Bu dağılımın büyük payını alan yerlerden biri olan Ermişe nahiyesinde bir Ermeni Manastırı dahi bulunmaktaydı. Ermeniler için özel günlerde bu manastıra mutasarrıflık tarafından güvenlik güçleri gönderilmekteydi. Böylece Ermeniler, kutsal ad ettikleri özel günlerde güven içinde ziyaretlerini gerçekleştirirlerdi.¹⁹⁸

¹⁹² BOA., DH. EUM. VRK., No: 12/61.

¹⁹³ Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", s. 484.

¹⁹⁴ BOA., DH. İD., No: 116/61.

¹⁹⁵ BOA., Y. PRK. UM., No: 50/100.

¹⁹⁶ Ermeşe: Belgede Ermişe olarak geçen yer, Armaş/Ermeşe köyü, Sakarya Nehri'ne yakın, Kandıra civarında bir Ermeni yerleşkesi. Doğu Anadolu'dan göç ederek gelen Ermenilerin hazırladığı ikamet bölgesidir. Enver Konukçu, "Akçakocanın Kandıradan Sonra Osmanlı Topraklarına Kattığı Hisar Ermeni Bazarı mı? Yoksa araman mı?" *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, II, 2008, s. 127.

¹⁹⁷ Enver Konukçu, "Ermenilere Adapazarı'ndan Bakış", *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihinde Türkler ve Ermeniler*, VI, Ankara 2015, s. 83.

¹⁹⁸ BOA., Y. MTV., No: 251/105.

Bahçecik'in de bir Ermeni köyü teşkil ettiği belgelerde açıkça görülmektedir.¹⁹⁹ Burada bir Ermeni Okulu teşkil edilmişti.²⁰⁰ Bu Katolik Ermeni okulunda Türkçe dersinin de verilmesi dikkat çekmektedir.²⁰¹

1912 yılında Gazeller'deki Surp İstipanos isimli Ermeni Kilisesi tahrip olduğundan mütevellit kilisenin yıkılarak yerine çan kulesi ile birlikte yeni bir kilise yapılmasına Osmanlı Devleti tarafından ruhsat verilmiştir.²⁰²

XIX. yüzyılın ortalarına dek Ermeniler'in Müslümanlar ile ilgili asayiş bozacak herhangi bir sorun yaşamamış, yaşadıkları bölgede huzursuzluk çıkarmamışlardır. En azından İstanbul'daki ufak tefek problemler dışında Adapazarı ve Anadolu için durum böyleydi. Bunda diğer ülkelerin kışkırtmalarının ve misyonerlerin faaliyetlerinin henüz etkin şekilde sürdürülmeye başlanmamasının rolü olduğu söylenebilir. Ermeniler ile Türklerin arasındaki sorunun başlangıcı için 1856 Islahat Fermanı, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı tarihleri başlangıç olarak iddia edilmektedir. Ancak meselenin asıl çıkış noktasını Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali'nin Dünya siyasetinin etkilenmesi ile bağdaştırılması, sorunun nüvesini bulmak açısından daha doğru bir yaklaşım olabilir.²⁰³

Ermeni Sorunu, yoğun bir Ermeni nüfusu barındıran Adapazarı'nda ve çevresinde etkisi de oldukça fazla olmuştur. İhtilalin neticesinde milliyetçilik, bağımsızlık kavramları ile Ermeniler'de de birtakım hareketlenmeler başlamıştı. Bu hareketlenmelere Rus ve Amerikan misyonerlerin destekleri eşlik etmiş ve Hınçak, Taşnak Sütyun gibi cemiyetler Ermeni milleti üzerinde hâkim olmuştur.²⁰⁴ II. Abdülhamid zamanında Ermeniler için daha özgür hareket edebilecekleri bir ortam oluştuğunda, bu hareketlenmeler iyiden iyiye toplum düzenini bozmaya yönelik hal almaya başlamıştır. Neticede Türk-Ermeni ayrılıkları 1900'lü yılların başında kendisini göstermiştir denebilir.

Ermeniler millî alfabelerinin icadının 1500'üncü yıl dönümü münasebetiyle kutlama hazırlıklarına başladığı sırada bazı olaylar zuhur etmiştir. Ermeniler kiliselerinde kutlamalarını yaptıktan sonra birkaç Ermeni, müzik çalıp söylevde bulunarak

¹⁹⁹ BOA., Y. MTV., No: 112/79.

²⁰⁰ BOA., DH. MKT., No: 1903/25.

²⁰¹ BOA., MF. MKT., No: 691/25.

²⁰² BOA., İ. AZN., No: 107/4.

²⁰³ Cengiz Keskin, "19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Adapazarı ve Çevresi'ndeki Ermeni Meselesi", *Finansal Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V/4 (Aralık 2020), s. 780.

²⁰⁴ Konukçu, Ermenilere Adapazarı'ndan Bakış, s. 84.

Karaağaçdibi'ne yürümüşlerdir. Ermeniler merasim için programlarını bildirmemişler, bir izin almamışlardır. Karaağaçdibi'ndeki takip müfrezesi kumandan vekili bu yaptıklarının kurallara uymadığını bildirmiş akabinde askerler ve polisler göndererek bu grubun dağılmalarını sağlamıştır. Ancak bu uyarıyı dikkate almayan Ermenilerden birkaçı güvenlik güçlerine saldırmış ve sonucunda bir askerın ölümüne sebebiyet vermişlerdir. Bir polis ve bir asker de yaralanmıştır. Her ne kadar bu olaydan sonra Ermeni murahhası ve ileri gelenleri, İzmit Mutasarrıfı'na özürlerini sunmuşlar, üzgünlüklerini ifade etmişlerdir. Gruptan üç kişi olay yerinde yakalanmış, katil ilk etapta kaçmayı başarsa da daha sonradan ele geçirilmiştir. Tanin Gazetesi'nde bu olay "Adapazarı Vak'ası" olarak anılmıştır.²⁰⁵

II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra Ermenilerin lehine birçok karar alınmıştır. Kazandıkları bu haklardan istifade eden Ermeniler Hınçak ve Taşnak Sütyun'un partileşmesi ilk belirgin ayrılıkçı hareketleri meydana getirmiştir. Ermeniler, 31 Mart Vakası'ndan sonra silahlanmaya bilhassa önem vermişler ve bunu dışarıdan destek almak için Türk ve Müslümanlara karşı yaptıklarını bildirmişlerdir.

1912 yılındaki seçimler Adapazarı için İttihad Terakkiciler ve Hürriyet ve İtilafçılar çekişmesi içerisinde sürmüştür. İttihadçılar burada iktidarı almak için büyük uğraş göstermişlerdir. Bu çekişmeler İstanbul gazetelerine bile yansımıştır. Hürriyet ve İtilaf yanlısı olan Teminat Gazetesi'nde ki habere göre:

*"Geçen hafta (8 Mart 1912 sonrası) Hınçakyan Partisi'nin ileri gelenlerinden Sabahgülyan Efendi, kendi partisi ile Hürriyet ve İtilâf Partisi arasındaki i'tilafnamenin maddeleri hakkında Adapazarı'nda, pek açık bir surette beyan ve savunmada bulundu. Kamuoyunu adı geçen partiler tarafına döndürebildiğini açıklamıştır. Geçen Pazar günü, önce açıklandığı gibi Taşnaksütyun (Tasnaksagan) Cemiyeti'nden Hajak, arkadaşları ile Adapazarı'na geldi. Burada bir konferans vererek 4.000'i aşkın ahâli nezdinde kendi cemiyetinin programını izah ve bu sebeble dahi İttihad ve Terakki Cemiyeti ile birleştiklerini söyledi. Onun, kendi tarafına çekmek istediği ahâliye bunun nedenlerini de anlattı. Orada hazır bulunan Hınçakyan Cemiyeti'nden iki kişi tarafından ahaliye hitâben aksi sözler sarf edildi. Bunlar, ahâliyi tekrar Hürriyet ve İtilâf ile Hınçakyan Partilerinin programına döndüğü ve bu görüşle onlara oy kullanacağı öğrenilmiştir. Konuşmacı sık sık alkışlanmıştır".*²⁰⁶

I. Dünya Savaşı'nın öncesinde Hınçak ve Taşnak mensuplarının Adapazarı'nda gizlice yürüttükleri ihtilal planı Doğu Anadolu'daki olayların kızıştığı bir dönemde ortaya

²⁰⁵ Tanin, 15 Teşrin Evvel 1329/28 Ekim 1913, No: 1742.

²⁰⁶ Konukçu, "Ermenilere Adapazarı'ndan Bakış", s. 84-85.

çıkıştır. Bu denli önemli bir savaş sırasında Ermenilerin ihtilal girişimi Dâhiliye Nezareti ve askeri vasıtalarla öğrenilmiş ve önlem alınmaya başlanmıştır. 1915 yılında Çanakkale Savaşı sırasında Adapazarı'ndan birçok gönüllü destek vermek için gelmiş ve önemli kayıplar vermişlerdir.²⁰⁷ Rusya'nın savaş ilanı ve akabinde Karadeniz'de kurduğu baskı sonucu Ermeniler sevinç duymuşlardı. Sadece bununla kalmamış çeşitli provakatif hareketlerde bulunmuşlar ve Rusların ajanlığını da yapmışlardır. Adapazarı, Arslan Bey, Ovacık, Bahçecik, Ermeşe gibi Ermeni yerleşimlerinde yapılan arama-soruşturma çalışmaları sonucunda, Adapazarı'nı "*olduğu gibi havaya uçurmaya yetecek*" mühimmat ele geçirilmiştir. Soruşturma esnasında edinilen bilgilere göre bu malzemelerle; "Ruslar tarafından Karadeniz'de, Sakarya Nehri ağzına asker çıkarıldığı zaman bombaları asker bulunan yerlerde kullanacak, toplu ölümler yapılacaktı" bilgilerine ulaşılmıştır. Türk askerinin üniformalarını da ele geçirerek, orduyu içeriden etkisiz kılmak gibi planlarının da olduğu anlaşılmıştır. İstanbul'daki silah mağazası sahibi Agop tarafından Adapazarı'na Sabahgülyan ve arkadaşları vasıtasıyla Adapazarı'na ulaştırılmıştır.

Bunlar dışında Müslümanlara karşı daha birçok şiddetli saldırılar, taşkınlıklar, cinayetler işlenmiş, onur kırıcı davranışlarda bulunmuşlardır. Bu olaylar sonucunda parçalanmış Müslüman cesetler görmek yaygın hale gelmiştir.

Neticede Eylül-Ekim 1915 tarihlerinde yaşanan Adapazarı İhtilali kalkışmasının zamanında önüne geçilmiş, olaylara karışanlar yakalanmışlar ve soruşturmaya tabi tutularak yine aynı tarihlerde mahkemeleri görülmüştür.²⁰⁸

4.5. Adliye

Ahmet Şerif Bey'in anlatımına göre 1913 yılında Adapazarı adliye daireleri, Hükümet Konağı'nın ikinci katında bulunmaktadır. Daireye girince sağ tarafta hukuk, sol tarafta ise açık ceza mahkeme salonları bulunmaktadır. Bu bölümlere birer reis ve birer heyet tayin edilmiştir. Kendisinin izlenimine göre ceza üyeleri bu alanda yetişmemiş, muhtemelen manifaturacılık yapan kimselerdi.

Ahmet Şerif Bey'in Adapazarı Ceza Mahkemesi hakkındaki görüşleri işlerin usulüne uygun yapılmadığını gözler önüne sermektedir. Ona göre mahkeme, kanuna aykırı olarak

²⁰⁷ Talat Paşa, *Talat Paşa'nın Hatıraları*, (yayına hazırlayan: Enver Bolayır), İstanbul 1946, s. 69.

²⁰⁸ Konukçu, "Ermenilere Adapazarı'ndan Bakış", s. 85-88.

verilen hükümlerden ibaret olduğu ve bir hükmünün bulunmadığı bir müessese niteliğindedir.²⁰⁹ Bunun yanında duruşmaların vaktinde yapılmadığı, çok sayıda işin kısa bir sürede yapıldığından bahseden Şerif, adliyede işlerin usulüne uygun yapılmadığı ve hatta işlerin düzgün yürümediği fikrini bizlerde uyandırabilir.

4.6. Doğal Afetler

4.6.1. Sel

Sakarya Nehri'nin yapısı gereği Adapazarı ve çevresi sık sık sel felaketi yaşamaktaydı. Yağış aldığında bu nehir taşarak halkı mağdur etmekteydi. Yakını sayılacak Mudurnu Nehri ile de aynı durum söz konusuydu. Her ikisi bölge ahalisini maddi manevi birçok zarara uğratiyordu. Hükümet de buraya sık sık yardım göndermesi sebebiyle cereme çekiyordu. 1913 yılında bu tür zararlarla karşılaşmamak adına Sakarya ve Mudurnu nehirleri için birtakım projeler önerildi. Nehir yatağının tebdili üzerinde duruldu hatta buraya keşif için bir heyet de gönderilerek araştırmalar yapılmış fakat bu öneri gerçekleşmemiştir.²¹⁰

1911 kışında İzmit Livası'nda bir sel felaketi meydana gelmiştir. Şehirdeki bazı evler yıkılmış, birçok yer zarar görmüş ve birkaç kişi hayatını kaybetmiştir. İzmit Mutasarrıfı tarafından, Maliye ve Dahiliye Nezaretlerine telgraf çekilerek, yaşanan durum izah edilmiş ve evleri yıkılanlar ile madur olanlar için yardım talep edilmiştir.²¹¹ 1913 yılında Sakarya ve Mudurnu Nehirlerinin taşması sonucu yine bir sel meydana gelmiş ve Adapazarı ve çevresi ciddi şekilde etkilenmiştir. Hatta bazı köyler suların altında kalmıştır.²¹²

Adapazarı'nda 1913 yılında oldukça zarar verici bir sel daha yaşanmıştır. Mutasarrıflık bu durumu Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş ve *Hasan Faki, Ermeni Yeniköyü ile Muhacir Yeni Köyleri'nin* tüm mahsulü ve *Taşlık, Değirmencik, Akçukur* köylerinin ise mahsullerinin bir kısmının zarara uğradığını da belirtmiştir.²¹³

²⁰⁹ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 364, 366.

²¹⁰ BOA., DH. İ. UM. EK., No: 68/25.

²¹¹ BOA., DH. MTV., No: 52/2.

²¹² BOA., DH. MTV., No: 52/21.

²¹³ Ebubekir Sofuoğlu, "Adapazarı'nda Belediyecilik Faaliyetleri", *Sakarya İli Tarihi II*, (editör: Mustafa Demir), İstanbul 2005, s. 1019.

1914 yılında yaşanan diğer bir sel felaketi sonucu İzmit Mutasarrıfı, Dahiliye Nezareti'ne yaşanan durumu şöyle aktarıyor:

“Nazır Beyefendi Hazretleri

Kırk günden beri mütemadiyen nüzul eden şiddetli boranın te'siriyle sene-i haliye mahsulatı külli hasara uğradığı gibi üç gün evvel ta'bat eden Değirmendere ve Mudurnu Nehirleri etrafındaki karaya istila ederek birçok hanelerin harabına badi olduğu ve nüfusça zayi'at yoksa da hayvanatça mühim miktarda telefât vuku'bulduğu ve icab eden mahallere vesa'it tahlisi ve levazım-ı gıdaya irsal edildiği Adapazarı Kaymakamlığı'ndan bildirilmiş ve seylab-ı zedegan te'min-i huzur ve tehvin-i ihtiyaçları ile derece-i hasarın ve teşebbüsât-ı vakı'a netayicinde iş'arı cevaben mahaline yazılmış olduğu ve alınacak ma'lumatın da başkaca iş'ar edileceği arz olunur.

Efendim hazretleri.

Fi Şa'ban sene 332 ve fi 22 Haziran sene 1330

İzmit Mutasarrıfı

İmza ²¹⁴

Yine 7 Haziran 1914 tarihinde de Adapazarı'nda bir sel meydana gelmiştir. Bu sel sonucu, bazı köylerdeki mahsulata tamamen, bazı köylerdeki mahsulata da kısmen zarar vermiştir.²¹⁵

1914 yılında Çaybaşı, Değirmendere, Kayalar, Çarha-i sani, Kanlıçay, Mesudiye ve Akyazı'da bulunan değirmenlerden akan suların kanal vasıtasıyla nehir veya denize ulaşımının olmamasından dolayı Adapazarı ile Hendek arasındaki yolun bir kısmını bataklığa çevirmesi neticesiyle karşı karşıya kalınmıştır. Buna istinaden bu suların kanallar yardımıyla Sakarya ve Mudurnu nehirlerine aktarılması ve akabinde bataklık sorununa son verilmesi projesi sunulmuştur.²¹⁶

Sapanca Nahiyesi İrşadiye Köyü sakinlerinin bulunduğu yerdeki toprağın dayanıksız olması tehlike arz etmekteydi. Bol yağış alan bu bölgedeki toprağın yapısı, burada oturmaya elverişli olmadığı için ev ve insanların toprak altında kalmaları kaçınılmaz olmaktaydı. Buradaki ahali bu sebeple başka yerlere yerleştirilmeleri istemiş ancak İzmit Mutasarrıflığı liva dahilinde uygun alan bulunmadığı gerekçesiyle başka bir vilayete

²¹⁴ BOA., DH. EUM. EMN., No: 85/11.

²¹⁵ BOA., DH. EUM. EMN., No: 79/5.

²¹⁶ Sofuoğlu, “Adapazarı'nda Belediyecilik Faaliyetleri”, s. 1019.

göçmelerini istemiştir. Dahiliye Nezareti ise ancak köylülerin muvaffakatlari alınarak bunun gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtmiştir.²¹⁷

Taşkınlar ve sel sonucu ortaya çıkan tahribat ve ardından hasar tespiti ve önlemler İzmit Mutasarrıflığı tarafından Dahiliye Nezareti'ne daima bildirilmekteydi. Doğal veya doğal olmayan nedenlerle yaşanan su baskınlarının verdiği hasarlar belediye tarafından karşılanmaktaydı.²¹⁸

4.6.2. Bataklık Sorunu

Adapazarı Kazası'nda ve özellikle Geyve'de bataklık sorunu yaşanmakta idi. Geyve ve civarındaki bataklıklar birçok hastalığa yol açmakta ve bu yüzden insanlar yaşamını yitirmekteydiler. Bu nedenle 1908 yılında kasabanın Yeni Geyve Mahallesi'ne sevk istenmiştir.²¹⁹

Geyve Boğaz Karyesi İhtiyar Heyeti, Sakarya Nehri'nin taşması halinde civarındaki köylerin su altında kalmaktan korumak için gereken tahsisatın yapılması için İzmit Mutasarrıflığı'na başvuruda bulunmuştu. Her sene Sakarya Nehri taşıdığı için bin beş yüz dönüm arazi mahvolmaktaydı. Bölgede çeşitli incelemeler yapılarak bazı çözüm önerileri ortaya atılmış ancak daha önce de olduğu gibi yine bir yol katedilememiştir.²²⁰

Hacı İbrahim imzasıyla Sapanca'dan, Sadaret-i Uzma'ya çekilen telgrafa göre Sapanca Gölü'ndeki temizlikler yapılmadığı sebebiyle tıkanıklık oluşmakta ve bağ-bahçeler zarar görmekteydi. Bu nedenle Sapanca Gölü ile Geyve, Gökçeviran ve Akhisar bataklıklarından meydana gelen zararların giderilmesi için gerekli tahsisatın verilmesi talep edilmiştir. 1911 yılında bu masrafların karşılanması için Mart, Nisan ve Mayıs bütçelerinden üç yüz bin kuruş gönderilmiştir.²²¹

Sürekli bataklık problemi ile karşı karşıya kalan Adapazarı bölgesinde bataklık kurutma çalışmaları da yapılmıştır. Örneğin; 24 Ekim 1910 tarihinde Geyve bataklığının kurutulması ve Sapanca Gölü'nün temizlenmesi için müracaat edilmiştir. Ancak İzmit

²¹⁷ BOA., DH. İD., No: 85/22.

²¹⁸ Sofuoğlu, "Adapazarı'nda Belediyecilik Faaliyetleri", s. 1018.

²¹⁹ BOA., DH. MKT., No: 2614/76.

²²⁰ BOA., DH. İD., No: 6/49.

²²¹ BOA., DH. İD., No: 25/6.

sermühendisliğinin²²² lüzumu görülen çalışmayı yürütmeyi ortaya çıkmıştır. Neticede bu sorunlar çözülememiştir.²²³

Boşnak muhacirler değirmen davası sebebi ile yaşadıkları problemleri hükümete bildiren bir telgraf çekmişler ve şikayetlerini izah etmişlerdir. Ancak Boşnak mahallesinde yapılan incelemelerde esas sorunun, Fransa tebaasından Bodoy'un, bataklığın kurutulması için yaptığı teşebbüslerden ileri geldiği anlaşılmıştır. Bu yüzden Adapazarı'nda, Boşnakların iskân edildiği yerlerdeki bataklığın kurutulması için bir çalışma başlatılmıştır.²²⁴

İzmit Mutasarrıflığı 1911'de, Mudurnu ve Sakarya nehirlerinin taşıdığı zamanlarda yatak değiştirmesinden dolayı birçok zarara uğrandığından bahisle bir kanal açılmasına dair önerisini Ticaret ve Nafia Nezareti'ne takdim etmiştir.²²⁵

Adapazarı Gökçeören bataklığının kurutulması imtiyazı Mösyö Golas ve Mösyö Emil'e verilmiştir.²²⁶ Çark Suyu tarafından kanal açılarak Gökçeören bataklığı kurutulmuştur. Hatta kuruttuğu bu araziden alacağı verimi kullanarak bataklığın kurutulan yerlerine ürün ekimi yapmış ve oldukça iyi sonuçlar etmiştir. Hatta buradan elde edilen gelir ile Duyûnu Umûmiye İdaresi'ne 10 ile 15 bin lira civarında meblağ gönderilmiştir.²²⁷

Adapazarı'nda yaşanan bir başka doğal sorun ise 1910 yılında kış mevsiminde yaşanan şiddetli soğuktur. Belgelerden çıkarılan sonuca göre 1910 yılında Adapazarı çetin bir kış geçirmiştir. Bu sebeple kardan zarar görenlere yardım edilmesi İzmit Mutasarrıflığınca uygun görülmüştür.²²⁸ Geyve ve Adapazarı ahalisi şiddetli kar ve soğuk yüzünden zor durumda idi. Bu yüzden hükümet tarafından para yardımı yapılmıştı.²²⁹

Adapazarı, deprem bölgesinde yer aldığı için burada zaman zaman şiddetli depremler yaşanmaktadır. Fakat incelediğimiz döneme ait olarak 1912 yılında Adapazarı'nın etkilendiği bir depremden bahsetmek yerinde olacaktır. Bundan bir önceki deprem 1894 tarihinde İzmit-Adapazarı civarında yaşanmıştır. Bu deprem beş dakika devam etmiştir.

²²² Sermühendis: Başmühendis.

²²³ BOA., DH. İD., No: 3/12.

²²⁴ BOA., A.}MKT. MHM., No: 529/39.

²²⁵ BOA., DH. İD., No: 6/13.

²²⁶ BOA., Y.. PRK. MYD., No: 23/91.

²²⁷ Sofuoğlu, "Adapazarı'nda Belediyecilik Faaliyetleri", s. 1025-1026.

²²⁸ BOA., DH. MTV., No: 52/31.

²²⁹ BOA., DH. MTV., No: 52/4.

Depremın büyüklüğü teknolojik sebeplerle bugünkü şekilde rakamsal olarak verilmemiş ancak “şiddetlice hareket-i arz” olarak nitelendirilmiştir.²³⁰

1912 yılında yaşanan depremin merkez üssü, belgelerden anlaşıldığı kadarı ile Şarköy Mürefte civarındır. Ancak Adapazarı da bu depremden oldukça etkilenmiştir. Deprem gece yarısı saat 03.30 sularında meydana gelmiştir. Deprem sonrasında İzmit Mutasarrıflığı, bir telgraf göndererek Dersaadet’e bilgileri iletmiş ve yardım talebinde bulunmuştur.²³¹

4.7. Sağlık ve Bulaşıcı Hastalıklar

Oldukça düz ve çukur bir arazide bulunan Adapazarı’nın kenarından Sapanca Gölü’nün bir kolu geçmektedir. Bunun yanı sıra Sakarya ve Mudurnu nehirleri ile diğer küçük akarsular da kazanın birçok yerini kaplamakta ve bulundukları yerlerden Sakarya Ovası’na inmektedirler. Bu akarsulara herhangi bir müdahalede bulunulmadığı için aynı şiddetle akıp durmaktaydılar. Bu coğrafi yapı sebebiyle kazanın muhtelif yerlerinde bataklıklar oluşmaktaydı. Bu sonuç beraberinde yöre halkının sık sık sıhhatinin bozulmasına neden olmakta idi. Ahmed Şerif’in tasvirine göre;

*“Sabahleyin, erkenden yatağından kalkan bir adam, on metre ötesini görmemeğe mahkumdur. Her tarafı, koyu bir sis tabakası istila etmiştir. Sis, her tarafa, nezle ve benzeri hastalıklarla, sıtma yayar ve dağıtır. Bu, her sabah böyledir. Bunun için, sağlıklarına dikkat edenler, sabahları saat dokuz-ona kadar, yerlerinden çıkmamaya mecbur olurlar.”*²³²

II. Meşrutiyet öncesi birkaç defa zuhur eden çekirge afeti, incelediğimiz dönem içerisinde 1910, 1911, 1912 ve 1914 yıllarında tekrar etmiştir. Osmanlı Devleti’nin son döneminde yaşanan bu afetler II. Meşrutiyet Dönemi’nde, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan’ı oldukça meşgul etmiştir. Gerek çekirge hususundaki kanun ve nizamnamelerin hazırlanması gerek ayrılacak bütçenin belirlenmesi gibi konular üzerinde durulmuştur. Daha sonra canlanmak üzere olan çekirge tohumları, ikazlar yapılmasına rağmen toplattırılmıyordu. Bu ihmalkarlık yüzünden art arda çekirge afetleri yaşanmaktaydı. 1914 yılında son Geyve’yi etkisi altına alan çekirge istilası, son çekirge afeti olmuştur.

²³⁰ BOA., Y.. MTV., No: 99/52.

²³¹ BOA., DH. MTV., No: 16/41.

²³² Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin*, s. 352.

Bu, öncekiler kadar zarar verici olmadıysa da çekirgenin yarattığı tahribat için 5.000 kuruş ayrılmış ve birtakım önlemler alınmıştır.²³³

II. Meşrutiyet Dönemi'nin başlarında başa çıkılmaya çalışılan bir hastalık da köpeklerden bulaşan kuduzdur. Bu sebeple Dersaadet'te Daü'l-kelb²³⁴ Hastanesi teşekkül edilmiştir. Çevre vilayetlerden kuduz hastaları buraya gönderilerek tedavi edilmekteydi. Adapazarı'ndan da bir hayli kişi bu hastanede tedavi görmüştür.²³⁵ Adapazarı'ndan Daü'l-kelb Hastanesi'ne sevk edilen hastaların yol masrafları belediyece karşılanmaktaydı.²³⁶ Bu sevkler sırasında bazı güvenlik zaafiyeti yaşanmaktaydı. Adapazarı'ndan Reşide isimli bir kız çocuğu kuduz tedavisi için Dersaadet'te tedavi gördükten sonra ailesinin yanına gönderilmesi için zabıtaya teslim edilmesi gerekiyordu. Ancak gereğinden uzun süre sonra zabıtaya teslim edildiği için, bu duruma sebep olanların cezalandırılması istenmiştir.²³⁷

1908 yılında Adapazarı Kazası Karasu Nahiyesi'nde zuhur eden hastalık neticesinde 8 kişi vefat etmiştir. Hastalığın incelenerek neden ileri geldiği ve buna göre tedbir alınması gerektiği belirtilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda ölümlerin başka sebeplerde olduğu ve sayının 8 değil, 2 kişi olduğunu bildirilmiştir.²³⁸

Adapazarı Hanlı Karyesi'nde veba-i bakariyye adlı hastalık 1909 yılında zuhur etmiştir. Hastalığın önlenmesi için baytarın talep ettiği elli kuruş ödenmediği için hastalık yayılmıştır. Baytarın ifadesine göre Hanlı Karyesi'ne beş saat mesafede bulunan Firuzlu Karyesi'nde bir hayvanda bu hastalığa tesadüf etmiştir. Dahiliye Nezareti, bu durumdan İzmit Mutasarrıflığı'nı haberdar etmiş; gelen cevapta ise durumun kontrol altına alındığı ve salgının Geyve'de ortadan kalktığı belirtilmiştir.²³⁹

1917 yılında savaş halen sürerken Akyazı Nahiyesi'nde "lekeli humma" adında bir hastalık zuhura gelmiştir. Akyazı Nahiyesi Müdürü'nün ve ihmalkarlığından ötürü büyüdüğü anlaşılmaktadır. Çünkü Müdür, hukuki bir yükümlülük olmasına rağmen

²³³ Serkan Yazıcı, "İzmit Sancağı'nda Çekirge Afetleri (1891-1914)", *Kocaeli Tarihi Kara Mürsel Alp Sempozyumu*, 10-12 Nisan 2020, s. 851, 854, 856.

²³⁴ Daü'l-kelb: Kuduz.

²³⁵ BOA., ZB., No: 345/74; No: 348/70; No: 346/10; No: 347/20.

²³⁶ BOA., ZB., No: 480/93; No: 491/89.

²³⁷ BOA., DH. MKT., No: 2443/26.

²³⁸ BOA., Y. A... HUS., No: 526/82.

²³⁹ BOA., DH. MUİ., No: 17/45.

hastalığı gereken yerlere bildirmemiş ve bu nedenle müdüre bir tahkikat başlatılmıştır. Kayıtlara göre bu hastalığa 80 kişi yakalanmış ve 14 kişi hayatını yitirmiştir.²⁴⁰

²⁴⁰ Mustafa Sarı, *İzmit'te Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (1911-1925)*, İstanbul 2016, s. 82.

BÖLÜM V: BALKAN ve CİHAN HARPLERİ DÖNEMİNDE ADAPAZARI

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti bir savaş dönemine girmiştir denilebilir. Çünkü 1911 yılında başlayan Trablusgarp Savaşı, ardından 1912-13 yıllarında patlayan Balkan Savaşları ve 1914 yılında yaşanan Cihan Harbi derken savaşların sonu gelmemiştir. Bu savaşların etkilerini tüm Osmanlı'da olduğu gibi Adapazarı da derinden yaşamıştır ancak İstanbul'a yakınlığı ile olayların daha fazla içerisinde bulunmuştur. Hem savaşın getirdiği ağır yükten etkilenmiş hem de savaşa önemli ölçüde ve çeşitli şekillerde destek vermiştir. Bu destek kimi zaman cemiyetler, yardım kuruluşları vasıtasıyla kimi zaman da bireysel olarak gerçekleşmiştir.

Hem yeni yönetime adaptasyon hem de savaşların içine düşülmesi sebebiyle çok zor bir döneme girilmiştir. Siyasi karışıklıklar da bu zor duruma eşlik etmiştir.

5.1. Balkan Savaşları Sırasında Adapazarı

1912 yılının ilkbahar ve yaz aylarında Balkan ülkeleri (Romanya hariç) Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştı.²⁴¹ Ekim ayına gelindiğinde İzmit Mutasarrıflığı'ndan destek istenmişti. Harbiye Nezareti 26 Aralık 1912'den itibaren Adapazarı'nın da içinde bulunduğu bazı yerlerden gönüllü asker talebinde bulunmuştur. Hatta harp esnasında *İzmit'te bir fırka piyade ve bir topçu alayı* teşkil edilmişti. Ancak buradan salgın hastalıklar bulaşmaktaydı. Bu hastalıklar beraberinde başkaca sorunlar da getirmiştir. Hastaların ihtiyaçlarının karşılanması, tedavi edilmesi, ölenlerin defnedilmesi gibi hizmetlere İzmit Belediyesi artık yetişmekte güçlük çekmeye başlamıştı.²⁴²

Balkan Savaşları'nın Adapazarı'nı etkileyen en önemli kısmı savaş nedeniyle bölgeye yapılan göçlerdir. Balkanlardan gelen insanların buraya rağbet göstermelerinin nedeni, İstanbul'un göçmen nüfusunun fazla olmasından ötürü yakın şehirlere sevk edilmeleridir.²⁴³ İkinci Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren ve Balkan Harpleri ardından

²⁴¹ Leon Troçki, *Balkan Savaşları*, çev.: Tansel Güney, İstanbul 1995, s. 3.

²⁴² Haluk Selvi, "Balkan Savaş Günlerinde İzmit ve Çevresi", *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu-V*, 2018 s. 844.

²⁴³ Ahmet Oğuz, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Anadolu'ya Gelen Muhacirler ve Muhacirlerin Göç Ettiği Bazı Şehirlerdeki İskân Politikaları", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, XIII/19 (Eylül 2019), s. 2718.

gelen muhacir sayısı 450.000 civarı olarak tahmin edilmektedir.²⁴⁴ Balkan Harpleri'nden sonra -kişi sayısı olarak net bir rakam verilemese de- sadece Adapazarı'na gelen 1000 aile olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁵

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından Hilâl-i Ahmer Cemiyeti durağanlığını bozarak faaliyetlerine hız vermiştir. Özellikle Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında çok önemli yardımlarda bulunmuş, savaşıya yadsınamaz destekler vermiştir. Bu çalışmalarına yine Dünya Harbi sırasında devam edecektir. Cemiyet'in Balkan Savaşları sırasında aşevleri açmış; seyyar ve sabit olmak üzere hastaneler vasıtasıyla asker ve sivillere hizmet sağlamıştır. Bunların yanında yaralı askerleri sevk etmek üzere vapurlar kiralamıştır. Savaş sırasında mücadele edilmesi gereken başka bir konu da bulaşıcı hastalıklardır. Cemiyet, savaşın getirdiği sorunların yanında bulaşıcı hastalıklara karşı da çaba göstermiştir. Cemiyet ayrıca muhacirlerin Balkan Savaşları sırasında meydana gelen problemleri ile de yakinen ilgilenmiş ve çözmeye gayret sarf etmiştir. Cemiyet'in bu hizmetlerinin maddi kısmında Hindistan ve Mısır Müslümanları'nın önemli bir payı vardı.²⁴⁶

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından bilindiği üzere cemiyetler kurulmuştur. Kurulan bu cemiyetler arasında konu ile bağlantılı olan ve önemli bir yer teşkil eden "Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti" halktan ve sivil kuruluşlardan maddi destek alarak Osmanlı Donanması'nı, Batı'nın donanmalarına karşı durabilir hale getirmeyi amaçlamıştır. Bu cemiyetin Adapazarı'nda da bir şubesi bulunmaktaydı. Adapazarı halkından yardım ve destek gören cemiyet sık sık "Donanma Madalyası" ile bu kişileri onurlandırıyor. Örneğin, Adapazarı Osmanlı Ticaret Şirketi'nin idare memuru olan Mihran Meşakyan Efendi, İstanbul'a sevk edilen patateslerden Cemiyet'e de ayrılması için bir talepte bulunmuştur.²⁴⁷

²⁴⁴ *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, devre: 3, II, ictima senesi: 4, s. 215.

²⁴⁵ Nedim İpek, "Sakarya'ya Türk Göçleri", *Sakarya İli Tarihi*, I, (editör: Mustafa Demir), İstanbul 2005, s. 643.

²⁴⁶ Cemal Sezer, Ömer Metin, "Balkan Savaşlarından Milli Mücadeleye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Yardım Faaliyetleri (1912-1922)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXII/54 (2013), s. 169-170.

²⁴⁷ Sedef Bulut, "Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti: İzmit Müstakil Livasının Şubesinin Çalışmaları", *Kocaeli Tarihi Kara Mürsel Alp Sempozyumu II*, s. 962.

5.2. Ahmet Şerif Bey'in Gözünden Adapazarı

Balkan Savaşlarının ardından İttihatçıların yayın organı olan Tanin Gazetesi yazarı Ahmet Şerif Anadolu'yu gezerek önemli bilgiler aktarmıştır. Şerif, bu gezileri sadece bilgi aktarımı amacıyla yapmamıştır. Birçok şehri gezen muhabirin esas gayesi, Meşrutiyetin ilanının ardından halkın nabzını ölçmek olduğu söylenebilir. Netice olarak halkın İttihat ve Terakki'ye olan itimadını ve memnuniyetini gözlemlemiş fakat Meşrutiyet sonrası önemli bir değişiklik olmadığını da belirtmiştir.²⁴⁸

Ahmet Bey'in Anadolu yolculuğunda uğradığı duraklardan biri de Adapazarı olmuştur. 6 Ekim ve 19 Kasım 1913 tarihleri arasında Adapazarı'nda gezerek gözlem yapan Ahmet Şerif, o dönem için önemli bilgiler aktarmaktadır.

Ahmet Şerif, daha önce çok kere Adapazarı üzerinden çok kere geçtiğini ancak hiç uğramadığını ve bu yüzden daha önce gelmediği için hata ettiğini belirtmiştir. Buradan çok geçmesinin sebebi Adapazarı'nın Anadolu Demiryolu Hattı'nda bulunmasından kaynaklanmaktaydı. Anadolu Demiryolu Hattı'nın Arifiye Durağı'ndan şehir merkezine doğru bir hat ayrılır. Tam şehrin merkezinde bulunduğu için istasyona ulaşım kolay sağlanmaktaydı.

Kaza düz bir ovada, Sapanca Gölü, Mudurnu Nehri, Sakarya Nehri ile birçok derelerin çevrelediği bir noktada yer almaktaydı. Bu sulara gereken işlemler yapılmadığı için kazanın etrafı bataklık sorunu yaşamakta ve bununla kalmayıp bu bataklıkların birçok hastalığa yol açtığını belirtmiştir. Ayrıca insanlar hergün koyu bir sis tabakası ile güne başladıkları için sıtma gibi hastalıklar da sık sık görülmekteydi. Ve kasabada en sık duyulan cümle Sapanca'nın halkı susuz bırakacağı dedikodusudur. Şerif'e göre Sapanca terbiye edildiği takdirde kaza için bulunmaz bir nimettir ancak bakımsız olduğu için herkes şikâyet edip durmaktaydı. Şehrin yakınlarında Çark adındaki gezinti yeri sık sık uğranılan bir nokta konumundaydı. Yine Çark Suyu'na da gereken ilgi gösterilmediği için şehir zaman zaman su sıkıntısı çekmekte idi.

Şerif, Adapazarı halkını teşkil eden kişilerin çok çeşitli ırklara sahip olmalarından ötürü burayı “depo” olarak nitelemiştir. Çünkü gerçekten Adapazarı çeşitli ırklara ev sahipliği yapan bir şehirdi. Neticede buranın nüfusu genel olarak göçmenlerden meydana gelmiştir.

²⁴⁸ Konukçu, “Ermenilere Adapazarı'ndan Bakış”, s. 526.

Ona göre bu kaza bu özelliği ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Burada her milletten insanlar kendi alışkanlıklarını, konuştukları dili devam ettirmeye uğraşmaktaydılar. Bu da şehrin idaresini etkilemiştir. Nüfusun çoğunluğu Müslüman ve Ermenilerden oluşmaktaydı. Bunlardan başka Rum ve Museviler ve çeşitli göçmenler de bulunmaktaydı.²⁴⁹

Kazanın nüfusunu anlamak için oldukça çaba gösteren Şerif, kendi imkanları çerçevesinde bazı istatistikler elde etmiştir. Fakat bunların gerçek sonuçlar olmadığını, sadece genel bir kanı yaratmak maksadıyla aktardığını da eklemiştir. Çünkü nüfus dairesinde işler aksamaktaydı. Burada bir memur ve bir kâtibin çalıştığını ve sadece ikisinin de bu işlerin üstesinden gelemediğini belirtmiştir. Elde ettiği kayıtlara göre kazada toplam 99.718 kişi yaşamaktaydı. Ayrıca Kaza, Adapazarı merkez nahiyesi ile birlikte, Akyazı, Karasu, Sapanca ve Hendek nahiyelerine taksim edilmiştir.

İstasyon geliş ve gidişlerine bakılarak şehrin ekonomisi hakkında yorum yapan Şerif, ithalat ve ihracatın ne kadar çok olduğundan bahis açarak Adapazarı'nın sıradan bir Anadolu kasabası olmadığını söylemektedir. Ayrıca istasyondan sonra göze çarpan diğer önemli bir husus da yığınla keresteler olmuştur. Çünkü Adapazarı ve çevresinden oldukça fazla kereste elde edilmektedir. Nitekim kazanın en önde gelen ihracat ürünü kerestedir. Genellikle Karasu, Sapanca, Akyazı, Hendek ormanlarından elde edilen kereste uygunsuz olarak kesildiği için zamanla buraların çöle dönüşeceğini endişe ile dile getirmiştir.

Yollar arabaların gelip gidişlerinin çok olmasından ötürü çamurlu olmasının yanında geniştir. Ancak genel itibar ile şehir düzensiz ve çok temiz sayılmaz bir izlenim bırakmaktadır. Buna rağmen başka Anadolu şehirlerine göre daha iyi durumda olduğunu da belirtmektedir. Aslında bu pis ve düzensiz görüntünün sebebi şehre sürekli girip çıkan arabalar ve bunların oluşturduğu görüntüdür.

Adapazarı'nın önemli bir transit merkezi olduğunu Ahmet Şerif Bey de sık sık dile getirmiştir. Tek nakil aracı olan öküz ve manda arabaları sürekli olarak seyir halindedirler. Bu arabalarda genellikle kereste, buğday, mısır, patates, soğan, sarımsak, odun ve kömür taşındığı görülmekteydi. Bu arabaların belediyeye ödediği bac vergisi şehre katkı sağlamaktaydı.²⁵⁰

²⁴⁹ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 348, 352-353.

²⁵⁰ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 347, 349, 351.

Şerif'e göre Adapazarı'nın ticaretini geliştiren Ermenilerdir. Ermenilerin yanında göçmenler de yatkındırlar ancak yerel halk bu işlerden uzak sadece müşteri olarak kalmayı yeğlemişlerdir. Örneğin şehirde on iki ipek fabrikası bulunmakta, bunların on tanesinin işletmesi tamamen Ermenilere ait olmakla beraber geri kalan iki fabrikanın da Ermeni ortaklı Müslüman fabrikası olduğunu ortaya koymuştur. Şerif, bunun eğitimsizlik ve görgüsüzlükten kaynaklandığını ileri sürmüştür.

Okullara yaptığı geziler sonucunda gözlemlerine göre Müslüman okullarındaki durumdan hoşnut kalmamıştır. Genel olarak öğrenciler tembel ve devamsızlık yapmaktadırlar, okul binaları pejmürde, alelade bir eğitim verildiğinden bahsetmektedir. Bunun yanında Ermeni Okulları tam bir düzen ve nizam içerisinde, öğrencileri çalışmaya hevesli oldukları için onları örnek almak gerektiğini de eklemiştir.

Şehir merkezinde bulunan Hükümet Konağı'nın fena sayılmadığını ancak işlerin sistematik bir şekilde ilerlemediğini belirten Şerif, bunun işin ehilleri değil asıl başka işle meşgul olup burda da çalışanlar yüzünden olduğunu söylemiştir.²⁵¹

5.3. Cihan Harbi

5.3.1. İaşe Sorunu

Savaş, az gelişmiş olan Osmanlı Devleti'ni hazırlıksız yakalamıştı. Devlet, bu denli uzun bir savaş için yeterli güce sahip değildi. Elde bulunan tüm kaynakları kullanmada askere öncelik tanındığından ötürü halk iaşe bunalımları yaşamaktaydı. Devlet ordu ve savaş finansmanının getirdiği neticelere göre şekillenmekte idi. Yaşanan sorunlar bununla sınırlı kalmıyor, tarım ve sanayi üretiminin git gide azalması da ciddi sıkıntılar yaratıyordu.²⁵²

Bu zorlu süreçten tüm Osmanlı Topraklarında olduğu gibi Adapazarı da geçmekteydi. Savaş, Ağustos 1914'te seferberlik ilanı üzerine topyekün bir nitelik kazanmıştı. Buna istinaden genç nüfus askere çağırılmış, halktan ekonomik yardımlar toplanmaya başlanılmıştı. Adapazarı'nın bu noktadaki yükünün ağır olmasının sebebi, konumu

²⁵¹ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 352, 356, 363-365.

²⁵² Büşra Karataşer, "1914-1923 Arası İstanbul'un İaşesi ve İhtikar Sorunu", (Basılmamış Doktora Tezi), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2013, s. 15.

itibariyle ticaret ve ziraat merkezi olmasından dolayı idi. İhracat engellenmiş ve Adapazarı Kazası'ndan çıkacak tüm zirai ürünler kontrole tabi tutulmuştur.

Savaş başladığından itibaren Adapazarı ve çevresine Anadolu'nun birçok yerinden muhacir gelmişti. Gelen muhacirlere günlük ekmek veriliyordu ancak İzmit Mutasarrıflığı ekmeği temin etmekte zorluk yaşıyordu.²⁵³

Ocak 1918'de Adapazarı, Geyve ve İzmit kazalarında tuz sıkıntısı baş göstermiştir. İstanbul'dan kayıklarla tuz gönderildiği halde bu mevkilerde tuz ihtiyacı karşılanmamakta idi. Çünkü gönderilen sınırlı miktardaki tuz, istasyon memurlarınca halka satılıyordu.²⁵⁴ Tuz ihtiyacına çözüm bulmak üzere İzmit'e tuz nakli için Duyûn-u Umûmiye İdaresi'ne vagon tedarik edilmesinde kolaylık sağlanması talep edilmiştir.²⁵⁵

Adapazarı'nın 1915 yılındaki tüm patates hasılatı (yaklaşık bin ton kadar) orduya satılmıştır. İzmit Livası'ndan mısır ihraç edilmesi de engellenmiştir. Çünkü savaşın getirdiği neticeler yüzünden liva dahilindeki ihtiyaç karşılanamamakta ve bunun akabinde zirai üretim azalarak, gerekli tohumun elde edilememekte idi. Savaşla birlikte Adapazarı ve çevresinden elde edilen hasılat sonrasında tohum ihtiyacı baş göstermiştir. Bunun neticesinde 1915 yılı patates üretimi 1914 yılına nazaran neredeyse yarıya düşmüştür. Adapazarı'na yakın vilayetlere yapılan yardım kapsamında Bursa'ya da Nisan 1915'te mısır ve patates sevk edilmiştir.²⁵⁶

Savaşın ilk yarısında Arifiye-Adapazarı hattından Haydarpaşa'ya ekmeklik un ve buğday sevk edilmiştir.

Tablo 9: Dersaadet'e gönderilen un ve buğday miktarı tablodaki gibidir:

Buğday (1914)	Un (1914)	Buğday (1915)	Un (1915)	Toplam
11.569	2.357	3.840	1.841	19.607 Ton ²⁵⁷

Savaş ile beraber diğer alanlarda olduğu gibi tarımsal alanda da önemli ölçüde düşüş söz konusu idi. Buna istinaden İzmit Mutasarrıflığı üretimin artması ve tarımsal gerilemenin

²⁵³ Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", s. 472.

²⁵⁴ BOA., DH. İ. UM., No: 20/2.

²⁵⁵ BOA., DH. İ. UM., No: 20/2.

²⁵⁶ Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", s. 472.

²⁵⁷ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 509.

durdurulması için bazı önlemler almıştır. Buna göre; memurlar ve muhtarlar ikaz edilmiş, ziraata ehemmiyet verilmesi için girişimlerde bulunulmuştur. Bu hususta hükümetten de tohumluk göndererek desteği talep edilmiştir.²⁵⁸

Alınan tedbirler sayesinde 1917 yılından sonra gerileme durdurularak zirai üretimde artış sağlanmış ve hatta çevre vilayetlere de ürün gönderilmeye başlanmıştır.

Savaş sürerken bölgede çıkan başka bir sorun da tarım işçilerindeki fahiş fiyat artışıydı. Bu artışın en çok hissedildiği yer, ciddi tarımsal üretim ve ihracatında bulunan Adapazarı bölgesi olacaktır. Bölgede 1913 senesi işçi ücretleri günlük 10-15 kuruş dolaylarındayken; 1917 senesinde ise görevine göre 60-80 hatta 100-150 kuruşu bulmakta idi. En fazla ödenmekte olan ücret, ağaç sanayisinde çalışan vasıf sahibi kimselere idi. Haliyle bu durum, ağaç sanayiinde ilerlemiş olan Adapazarı Kazası'nın en olumsuz şekilde etkilenmesine neden olmuştur.²⁵⁹ Hükümet hem işçi ihtiyacını karşılamak hem de üretimin artması için diğer yerlerde olduğu gibi 1915 yılında Adapazarı'nda amele taburları oluşturmuştur.²⁶⁰

Adapazarı'nda bir Hayvanat Depo'su bulunmaktaydı. Ancak savaş şartlarından ötürü 1915 yılında bu depoda hayvanların iâşe sorunu zuhur etmiştir. Daha öncesinde hayvanların iâşesi, yöre halkı tarafından karşılanmakta idi. Ancak savaşın getirdiği mali sıkıntılar, halkın kendisine bile yetememesinden dolayı hayvanları da etkilemiştir. Bu sebeple hayvanat deposu kumandanlığı, İzmit Mutasarrıflığı'na telgraf çekerek bu durumu bildirerek arpa, yulaf ve saman ihtiyacının karşılanmasını talep etmiştir. Mutasarrıflıktan alınan cevapta ise bu ihtiyacın şimdiye kadar olduğu gibi kazaca karşılandığını ancak şose yolunun tahrip olmasından dolayı köylerden bu malzemelerin gelemmediği yazıyordu.²⁶¹

Askeriye tarafından 1916 yılında, Adapazarı Kazası'nda muhtelif işlerde kullanılmak maksadı ile 8000 küsur araba talep edilmiştir. Ancak Adapazarı Kaymakamlığı'nın verdiği cevapta, arabaların tarım ve odun sevki işleriyle meşgul olacağından ötürü araba

²⁵⁸ BOA., DH. İ. UM., No: 59/1.

²⁵⁹ Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", s. 473.

²⁶⁰ BOA., ŞFR., No: 55/118.

²⁶¹ BOA., DH. İ. UM., No: 93/1.

sağlanamayacağı belirtilmiş. Bunun üzerine tarım ve odun taşıma işlerini aksatmamak kaydıyla araba temin edilmesi hususunda karar kılınmıştır.²⁶²

Savaş sırasında ordu için elzem az miktarda vagon tüccara dağıtılmış fakat bu durumu kötüye kullanan bazı kişiler usulsüzlükler yapmaya çalışmıştır. Ordunun iâşeciliği yürümeyince birtakım cezai önlemler alınmıştır.²⁶³ Adapazarı, savaş zamanında bu durumdan ticari açıdan olumsuz yönde etkilenmiştir. Ticaretten anlamayan bu kimseler patates gibi önemli maddelerini çürümeye mahkûm etmişlerdir.²⁶⁴

5.3.2. Ermeni Zorunlu Göçü

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın ağır etkileri altında tabir-i caizse can çekiştiği sırada millet-i sadıka addettiği Ermenilerin yarattığı kaos ile karşı karşıya kalmıştır.

Ermenilerle ilişkiler, Türklerin Anadolu'ya ayak bastığı andan itibaren başlamıştır. Birlikte yaşayan bu milletler zaman içerisinde güzel bağlar kurmuş ve dostane bir yaşam sürmüşlerdir. Hatta Adapazarı'nda yaşayan Ermenilerin hallerinin çok iyi olması sebebiyle saray özel kalem müdürlüğüne bir teşekkür telgrafi çekilmiştir.²⁶⁵ Bu nedenle bu millet Osmanlı Devleti tarafından “millet-i sadıka” olarak anılmıştır. Özellikle Adapazarı ve çevresinde hatırı sayılır bir Ermeni nüfusunun bulunduğu hatta Ermeni köylerinin de teşkil edildiği daha önce belirtilmişti. Bu nedenle bu önemli hadiseyi, ciddi bir Ermeni nüfusu barındıran Adapazarı odağında irdelemek yerinde olacaktır.

Fransız İhtilali'nden sonra milletlerin ayaklanarak bağımsızlıklarını kazanmalarından etkilenen Ermeniler, emperyalist güçlerin ve onların gönderdiği misyonerlerin çalışmaları neticesinde birlikte yaşadıkları Türk Halkına karşı asi bir tavır izlemeye başlamıştır. Toplumun huzurunu bozmaya başlayan bu millet, Osmanlı Devleti'nin en zor zamanları olan savaş zamanlarında düşmanın yanında yer alarak birlikte yaşadığı millete ihanet etmiş ve bu durum artık siyasi bir mesele haline gelmiştir.²⁶⁶

Osmanlı Devleti'ne isyan eden ve Türk Halkına katle kadar giden çeşitli zararlar vermeye başlayan ayrıca savaşın gidişatını olumsuz yönde etkilemeye başlayan ve bir çözüm

²⁶² BOA., DH. İ. UM., No: 76/1.

²⁶³ Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat*, s. 480.

²⁶⁴ BOA., DH. İ. UM., No: 20/2.

²⁶⁵ BOA., Y. PRK. AZN., No: 4/52.

²⁶⁶ Haluk Selvi, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya 2004, s. 68.

olarak özellikle savaşın kritik noktalarındaki Ermeniler, Mayıs 1915 “Sevk ve İskân Kanunu”nun uygulamaya konulması ile zorunlu göçe tabi tutulmuştur.²⁶⁷ Tehcirin en temel nedeni; Ermenilere ait Kiliselerde ve evlerinde yapılan aramalar neticesinde önemli miktarda silah ve mühimmat ele geçirilmiştir. Ayrıca “muzır evrak” olarak tesmiye edilen iş birliği vesikaları da ortaya çıkarılmıştır.²⁶⁸ Ancak bu zorunlu göç olağanüstü hassasiyetle²⁶⁹ uygulandığı halde göç esnasında istenmeyen bazı durumlar ile karşılaşmış ve Ermenilerin bir kısmı yol ve hava şartlarına yenik düşmüştür. Zaten savaş bitiminde dönüşlerinin serbest bırakılması da bu zorunlu göçün sadece Ermenilerin Osmanlı Devleti ve halkına verdiği zarardan kaçınmak için yapıldığını kanıtlar niteliktedir. Tehcir esnasında amacın dışında bir uygulamada bulunulmaması adına 30 Mayıs 1915’de yani henüz göç başlamamışken yayınlanan yönetmelikle²⁷⁰ Ermenilerin can ve mal güvenliği teminat altına alınıyordu.²⁷¹

²⁶⁷ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 2010, s. 304-305.

²⁶⁸ Şahin, *Kronolojik Adapazarı-Sakarya Tarihi*, s. 23.

²⁶⁹ Göç sırasında alınan tedbirlerden bazıları: Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti’nden 1915 yılında çekilen telgrafa göre; sevk edilen Ermeni kabilelerinin canlarının muhafazası ve işlerinin temini sağlanacak ve sevk edilmeyenlerin de yerlerinden çıkarılmaması hususunda gerekli tedbirlerin alınacak olduğu, ayrıca bu fiiller sırasında suistimali görülen vazifelilerin divan-ı harbe teslim edileceklerine dair teminat verilmiştir. (BOA., DH. ŞFR., No: 55/292.)

²⁷⁰ Ermenilerin can ve mal güvenliklerinin sağlanması amacıyla yayınlanan yönetmelik: “1- Nakil yapılacak halkın sevk edilmesi, o yerin idarecilerinin sorumluluğundadır. 2- Nakledilecek Ermeniler, taşınabilir bütün mallarını ve hayvanlarını birlikte götürebileceklerdir. 3- Yerleşecekleri yerlere gönderilen Ermenilerin yolculuk sırasında mal ve canlarının korunması, yiyecek ve dinlenmelerinin sağlanması, yolları üzerinde bulunan yönetim makamlarına aittir. Bu konuda olabilecek gevşeklik ve ilgisizlikten sırasıyla bütün memurlar sorumludur. 4- Yerleşme yerlerine ulaşan Ermeniler, yerine göre ya oradaki köy ve kasabalarda yapılacak evlere ya da hükümet tarafından kararlaştırılacak yerlerde yeni kurulacak köylerde barındırılacaktır. 5- Yerleşme bölgelerinde köy kurulmasına elverişli boş yerler ve kullananın mirasçı bırakmadan ölümüyle devlete kalan toprakları yoksa, devlet mülklerinden olan çiftlik ve köylerinin bu amaçla kullanıma ayrılması uygundur. 6- Kurulacak Ermeni köy veya kasabaları Bağdat demiryolu hatlarından en az 25 kilometre mesafede olacaktır. 7- Köy ve kasabalara yerleştirilen Ermenilerin nüfus sayımı yapılarak bir deftere ailenin ismi, lakabı, yaşları, sanatları, geldikleri ve yerleştirildikleri yerler yazılacaktır. 8- Belirli bir yere yerleştirilen bir kimsenin, o yerin zabıtasından izin almadan başka bir yere gitmesi yasaktır. 9- Yerleşim alanın varan halkın, kesin yerleşime kadar yiyeceklerinin sağlanması ve ihtiyacı olanlara ev yapılması, ödenekleri ‘Muhacirin tahsisatından’ karşılanmak üzere hükümete aittir. 10- Yiyecek ve barınmanın sağlanması, çabuklaştırılması, halkın sağlığının korunması ve rahatı için gerekenlerin yapılması başta ilgili yerin en büyük idari amiri olmak üzere ‘Muhacirin Komisyonunun’ sorumluluğundadır. Komisyon olmayan yerlerde ‘Muhacirin Nizamnamesin’ göre yeniden bir oluşum gereklidir. 11. Yiyecek ve barınma gereksinimlerinin sağlanması için gerekli memurların çalıştırılması, bakanlıktan izn almak şartıyla mutasarrıf ve valilere aittir. 12- Kesin yerleşimi yapılan her aileye, eskiden sahip olduğu ekonomik durum ve o andaki gereksinime göre yeterli miktarda arazi verilecektir. 13- Arazinin parsellenmesi ve dağıtılması ‘Muhacirin Komisyonu’ tarafından yapılacaktır. 14- Parsellenen arazinin sınırları ve dönümü belirlenip, geçici il mühaber karşılığında hak sahiplerine verildikten sonra düzenli bir biçimde özel bir deftere kaydedilecektir.” (Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, Ankara 2012, s. 46-47.)

²⁷¹ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 46.

9 Ağustos 1915'te Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü, Adapazarı, İzmit ve Bahçecik Ermenileri'nin gönderilmesini İzmit Mutasarrıflığı'na çektiği telgrafta bildiriyordu. Böylece gereken hazırlıklar yapılacak ve en kısa sürede ihraca hazır olacaklardı.²⁷²

Adapazarı'nda özellikle en tehlikeli görülen Ermenilerden oluşan ilk kafilede 12 Şubat 1916'da Adapazarı, Bursa ve Maraş'tan Zor'a 280 Ermeni gelmiştir. Bir sonraki kafile ise 28 Şubat'ta Adapazarı, İzmit ve Konya'dan yine Zor bölgesine gelmiş ve 250 Ermeni'den oluşmuştur.²⁷³

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Taşnak Sütyun Cemiyeti, Adapazarı ve çevresinde komitacılık faaliyetlerini devam ettirmiştir. İzmit ve Adapazarı'ndan sevk edilmiş olan cemiyet mensuplarından oluşan bir çete oluşturulmuştur. Çetenin amacı, alınan istihbaratlara göre sevk gerçekleşmeden önce Ermenilerin yaşadıkları yerlere, sevkten sonra yerleştirilen İslam ahalisine saldırıyı planladıkları yönündedir. Bu olası hadisenin önüne geçmek ve güvenliğin temin edilmesi hususunda hazırlıklar yapılmış ve yine olası bir durumla karşılaşılırsa dahiliye nezaretine bildirilmesi gerektiği konusunda emir alınmıştır.²⁷⁴

²⁷² BOA., DH. ŞFR., No: 54/340.

²⁷³ BOA., DH. EUM. 2. Şb., No: 18/21.

²⁷⁴ Haluk Şengül, "Ermeni Tehciri ve Adapazarı Ermenileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kütahya 2014, s. 89.

BÖLÜM VI: ADAPAZARI'NDAKİ KURUM VE KURULUŞLAR

6.1. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında hem cephede hem cephe gerisinde önemli hizmetlerde bulunmuştur.²⁷⁵ Birinci Dünya Savaşı sırasında (1914 yılı sonları) çalışmalarına tekrar hız veren Adapazarı Şubesi, çeşitli levha, kartpostal üretip bunları satarak cephelere yardım temin etmiştir. Adapazarı Şubesi'nin Çanakkale ve Galiçya zaferlerinin nişanesi olarak bastırdığı kartpostal ve levhalardan satarak merkez şubeye gönderilen kazanç toplam 11,162 kuruş 15 para olmuştur.²⁷⁶ Ayrıca Adapazarı Kazası'na bağlı olan Hendek, Sapanca, Karasu ve Geyve nahiyelerinde de şubeler açılmıştır.²⁷⁷

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, hastaneler açarak cephelerde yaralanmış subay ve erleri tedavi etmiştir. Ayrıca bu bölgedeki hastanelerden İstanbul'daki hastanelere sevk edilmesi gereken hastaları sevk etme görevini de büyük sıkıntıları aşarak başarmıştır. Savaş cereyan ederken yerlerinden bir başka yere göç etmek zorunda kalanlara çamaşır ve battaniye yardımı yapmıştır.²⁷⁸ Sıhhiye-i Askeriye'ye önemli destekler vermiştir. Cephelere "Sağlık İmdad Heyetleri" göndererek, varlığını cephelerde de hissettirmiştir.²⁷⁹ Savaş sırasında esir düşen düşman askerlerininde aynı hassasiyetle ihtiyaçlarını karşılamış ve güvenliklerini temin maksadı ile esir kamplarını kontrol altında tutmuştur.²⁸⁰

Adapazarı halkı da Hilâl-i Ahmer'e ciddi anlamda destek vermekteydi. Karşılıklı iş birliği sayesinde cepheye birçok yardım ulaşmıştır. Adapazarı, Çanakkale Savaşı'nın yaşandığı sıralarda, Hilâl-i Ahmer Hastanesi'nde kullanılmak üzere önemli miktarda gemi tahtası sevk etmiştir. Hilâl-i Ahmer sadece yardımları cepheye ulaştırmakla kalmamış, bu yardımların gereken yerlere teslim edildiğinden emin olmak için İstanbul ile Erzurum arasında bazı menzil noktaları belirlemiştir.

²⁷⁵ Enis Şahin, "Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Vilayat-ı Şarkiye'deki Yardım Faaliyetleri", *Atatürk Dergisi*, I/6 (6 Şubat 2010), s. 59.

²⁷⁶ Sarı, *İzmit'te Hilâl-i Ahmer Cemiyeti*, s. 78-79.

²⁷⁷ Bülent Cırık, "Adapazarı'nda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1914-1922)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (5 Temmuz 2015), s. 88.

²⁷⁸ Mesut Çapa, Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti, Ankara 2010, s. 33.

²⁷⁹ Çapa, *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti*, s. 40.

²⁸⁰ Hakan Anameriç, "Türk Kızılayı'nın (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti) Savaş Esirlerine Kitap ve Kütüphane Hizmetleri (1912-1922)", *Erdem*, sayı: 58, 2010, s. 21.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti sadece yaralıları tedavi etmekle kalmamış, tedavinin ardından hastaların istirahat etmesi için bazı yerlerde misafirhaneler belirlemiştir. Bunlardan bazıları da Geyve ve Akyazı’da bulunuyordu.²⁸¹

Adapazarı’nın önemli bir noktada olması sebebiyle burada 1.000 yataklı bir hastane açılması planlanmıştır. Bu nedenle heyet-i sıhhiye görevlendirilerek hastaneyi kurma çalışmaları başlatılmıştır. 1916 yılının Nisan ayında Adapazarı’nda açılan bu hastaneye Adapazarı Ahşap ve Demir Fabrikası tarafından 4.000 adet tahta gönderilmiştir.²⁸²

Savaş sürdükçe Hilâl-i Ahmer’in faaliyetleri de sınırlanmaya başlamıştı. Savaş esnasında hem üretim yapacak insan olmayışı hem de Boğazlar kapatıldığı için dışarıdan temel besin maddeleri tedarik edilemiyordu. Bu konuda da çözüm üreten Hilâl-i Ahmer çok büyük bir problemi bir nebze olsun önlemiş oluyordu. Şöyle ki, Cemiyet’in öncülüğünde ziraat işlerinde kullanılmak üzere 5.000 lira ödenek ayrılmıştır.²⁸³

Hilâl-i Ahmer’in Adapazarı’na gönderdiği heyet, Ferizli ve Girdime dolaylarında toplam 800-1.000 dönüm araziye patates, mısır ve sebze ekilmesini sağlamıştır. Ayrıca Serdivan Köyü’nde de 2.500 dönüm araziye mısır, patates, buğday, arpa, yulaf, tütün, soğan ve sebze ekilmiştir. Ve buradan elde edilen ürünler Hilâl-i Ahmer ahashanelerine gönderilmiştir.²⁸⁴

Adapazarı’nda, savaşta ele geçirilen esirler için bir “esir kampı” oluşturulmuştur. Bu kamptaki esirlerin ihtiyaçlarını çoğunlukla Hilâl-i Ahmer Cemiyeti karşılamaktaydı. Ayrıca esirlerin memleketlerinden gelen yardımları da esirlere ulaştırma konusunda hassasiyetle aracılık etmiştir. Kamplardaki esirlerin muayeneleri ve tedavileri yapıyordu. 1917 yılı sonlarına yaklaşırken esir kampı kapatılarak buradaki esirler Yeşilköy kampına nakledilmiştir.²⁸⁵

6.2. Adapazarı Duyûn-u Umûmiye İdaresi

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın sonlarını bütçe açığını kapatmak için uğraşarak geçirmişti. Bunun için vergileri arttırmaktansa bu durumu borçlanarak çözümlemeyi

²⁸¹ Cırık, “Adapazarı’nda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, s. 89.

²⁸² Sarı, *İzmit’te Hilâl-i Ahmer Cemiyeti*, s. 80.

²⁸³ Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hilâl-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928*, 2013 Ankara, s. 43.

²⁸⁴ Uluğtekin, *Uluğtekin, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hilâl-i Ahmer İcraat Raporları*, s. 44.

²⁸⁵ Cırık, “Adapazarı’nda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, s. 92.

tercih etmiştir. Osmanlı ilk etapta iç borçlanmaya giderek işin içinden en az zararla çıkmaya çalışmış ancak zamanla büyüyen bütçe açığı göstermiştir ki dış borçlanma kaçınılmaz hale gelmiştir. Zaten dış güçler tarafından da dış borçlanma çeşitli şekillerde dikte ediliyordu.²⁸⁶

Başka bir çaresi kalmayan Sultan Abdülhamid 1880 yılında, Avrupalı devletler ile yaptığı anlaşmada anapara ve faizlerin azaltılmasını kabul ettirdi. Buna karşılık Avrupalı devletler de “*Osmanlı gelirlerinin denetimi kendi temsilcilerine bırakılacak ve temsilciler bu gelirleri denetleyecek, toplayacak ve tümüyle borç ödemelerine ayıracaklardı.*” Böylece karşılıklı uzlaşan taraflar 20 Aralık 1881’de “Muharrem Kararnamesi” adlı anlaşmayı imzalayarak²⁸⁷ “Duyûn-u Umûmiye-i Varidât-ı Muhassara İdaresi” adlı kurumun açılmasına resmen karar vermişlerdir.²⁸⁸

Duyûn-u Umûmiye İdaresi bir sonraki yıl hemen çalışmalara başlamıştır. Osmanlı Topraklarının birçok yerine yayılarak teşkilat ağını genişletmiştir ancak genel merkezi İstanbul’da bulunmaktaydı.²⁸⁹

Duyûn-u Umûmiye İdaresi, kaçaklığı kontrol altında tutmak istiyordu fakat hükümet buna karşı çıkıyordu. Buna bir çözüm olarak, kaçakçılık Duyûn-u Umûmiye İdaresi tarafından teftiş edilecek ancak teftişi gerçekleştirecek kişileri Osmanlı vatandaşlarından seçecekti. Bu kişiler, Adapazarı gibi tütün üretim merkezi olan yerlerle, sınırlarda tuz ve tütün kaçakçılığı ile başa çıkmaya çalışmaktaydılar. Bu nedenle Duyûn-u Umûmiye İdaresi bu kişilere silah taşıma ruhsatı verilmesini talep etmekteydi. Hükümet bu durumu bilinçli bir silahlanma hareketi olarak gördüğü için bu fikre başta yanaşmasa da netice olarak ruhsatı vermek durumunda kalmıştır.²⁹⁰

Duyûn-u Umûmiye İdaresi’nin bir şubesi de Adapazarı’nda teşkil edilmişti. Faaliyetlerini metruk bir binada sürdüren Adapazarı Duyûn-u Umûmiye İdaresi, 1895 yılında yeniden inşa edilmesi için hükümete başvurmuştur.²⁹¹ 30 Mart 1901 tarihinde ise İdare yeniden inşa ettirilerek genişletilmiştir.²⁹²

²⁸⁶ Erdoğan Keskinkılıç, “Duyûn-u Umûmiye İdaresi”, *Türkler Ansiklopedisi*, XIV (Ankara 2002), s. 655.

²⁸⁷ Emine Kıray, *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul 1995, s. 34.

²⁸⁸ Keskinkılıç, *Duyûn-u Umûmiye İdaresi*, s. 660.

²⁸⁹ Keskinkılıç, *Duyûn-u Umûmiye İdaresi*, s. 661.

²⁹⁰ Keskinkılıç, *Duyûn-u Umûmiye İdaresi*, s. 662.

²⁹¹ BOA., İ. ML., No: 15-74.

²⁹² BOA., BEO., No: 1640-122974.

Duyûn-u Umûmiye İdaresi, İstanbul ve çevresindeki deniz ürünlerinden vergi almaktaydı. Hatta bunun yanında Adapazarı civarındaki göllerden avlanan balıkları bile kontrollerinde tutmaktaydılar. Mesela Adapazarı ahalisinden Esper oğlu Ahmed ve arkadaşları ile birlikte gölden balık avlarken, Duyûn-u Umûmiye kolcuları tarafından tüfekleri zabt edilmiştir.²⁹³

Duyûn-u Umûmiye İdaresi ile Adapazarı ahalisi arasında sık sık huzursuzluk yaşanmaktaydı. Adapazarı'nda yüzde beşten fazla elde edilen çifte kozadan iki kat öşür alınmasından ötürü eşraftan Entranik Cerciyan ve arkadaşları, eşitlik talepleriyle Maliye Nezareti'ne başvurmuşlardır.²⁹⁴

6.3. Adapazarı Reji İdaresi

Duyûn-u Umûmiye İdaresi, tütün öşrünü “Muharrem Kararnamesi” uyarınca, her türlü tütün, sigara, enfiye ve yerli tömbeki imal ve satışı ile ihracat ve ithalata ait tüm rüsumu alma hukuk ve salahiyetine sahip olan Reji İdaresi'ne devretti. Reji İdaresi, 14 Nisan 1884'te faaliyete açıldı ve bir şubesi de konumuzun odağı olan Adapazarı'nda bulunmaktaydı. Adapazarı şubesinin müdürü Osmanlı vatandaşı olan Ermeni Karabet Efendi idi. Bu şubede tütünlerin hazırlandığı depolar vardı.

Tütün üreticilerinin ve tüccarının kaçakçılık yapması, piyasada tek tütün alıcısı olarak Reji İdaresi'nin bulunmasına tepki maksadı taşır. Kaçakçılık arttıkça Reji İdaresi daha fazla kişiyi istihdam etmekteydi. Buna rağmen 10 sene sonra üretimin, tüm ekici sayısının ve toprakların azalmasına rağmen oldukça arttığını söylemek mümkündür. Örneğin 1890 yılında 17.8 milyon kilo üretim yapılırken; 1906 yılında 171 bin ekici varken, üretim miktarı 49 milyon kiloya kadar ulaşmıştır.²⁹⁵

Adapazarı'nın tütün üretiminin bol olduğu bir yer olması tütün ve Reji İdaresi ile ilgili tüm olayların da çıkış noktası olmuştur. Tütün kaçakçılığı gerek Reji'den memnun olmayan gerek tepki amacıyla tütün üreticileri tarafından Adapazarı'nda çok sık yaşanmaktaydı. Bu durum zaman zaman halka da yansımıştır. Örneğin, Reji kolcuları bir Ermeni tütün kaçakçısını yakalamaya çalışırken yaralanmış ve hastaneye götürülürken

²⁹³ BOA., ŞD., No: 1560/6.

²⁹⁴ BOA., DH. TMIK. M., No: 222/13.

²⁹⁵ Resül Narin, “Duyûn-ı Umûmiye İdaresi ve Adapazarı” *Karadeniz Araştırmaları*, VI/21 (Bahar 2009), s. 53-54.

vefat etmiştir. Osmanlı Hükümeti bu duruma el koymuş ve herhangi bir siyasi olay yaşanmaması adına gerekli önlemlerin alınmasını istemiştir.²⁹⁶ İbrahim oğlu İdris ve arkadaşları, İdare'nin müracaatı üzerine kanuni bir sebep göstermeksizin tütünleri söktüğü için zarara uğradıklarını ve bu mağduriyetin giderilmesini talep etmişlerdir.²⁹⁷ Bu gibi olaylar İdare ve Adapazarı ahalisi arasında git gide düşman ilişkisine dönmüştür. Yine Adapazarı'nda bulunan tütün kaçakçıları, Reji kolcularına pusu kurarak üçünü öldürmüştür. Bu kaçakçılar yakalanarak adliyeye teslim edilmiştir.²⁹⁸

Adapazarı önemli miktarda tütün üretimi yapan ve iyi geliriler elde eden önemli bir kasaba niteliği taşımaktaydı. Fakat tüm üretim, denetim ve fiyatlandırma işlerini Reji'nin üstlenmesi, istenen gelirin elde edilememesi sonucunu meydana getirmiştir. Bu nedenle Adapazarı tütün ziraatçıları Dahiliye Nezareti'ne telgraf çekerek, Reji İdaresi'nin tütünleri düşük fiyatla aldığını belirtmişler ve gereğinin yapılmasını talep etmişlerdir.²⁹⁹

6.4. Türkiye'nin İlk Millî Komandit Bankası: Adapazarı İslam Ticaret Bankası

Osmanlı Devleti, yapacak bir şeyi kalmadığı için tüm ekonomi kontrolünü yabancıların inisiyatifinde bulunan Duyûn-u Umûmiye adlı kuruluşa vermek zorunda kalmıştı. Osmanlı Bankası ise bu kuruluşla birlikte adeta “devlet içinde devlet” niteliği taşıyordu II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra İttihatçılar bu konunun üzerinde bilhassa durmuşlardır. Artık yabancı boyunduruğundan kurtulmak ve her devlet gibi “millî bir banka” kurmak için çalışmışlardır.

Basına da yansıyan ulusal söylemler kamuoyunda karşılık buluyordu ve ardından Balkan Savaşlarıyla birlikte artık millî bir bankanın açılması şart hale gelmişti. Böylece millî teşebbüsler başlamıştır.³⁰⁰

Bu genel sebeplerin yanında Adapazarı'na özgü bazı sebepler de vardır. Örneğin kasabada bulunan yabancı bir banka sadece gayrimüslimlere hizmet etmekteydi. Bu nedenle Adapazarı esnafı, çiftçisi, tüccarı kredi ihtiyaçlarını zaruri olarak tefecilerle yürütüyordu veya ticari hayatını noktalamak durumunda kalıyordu. Bu nedenle Adapazarı eşrafı ve tüccarı tefecilerin eline düşmemek ve kendi memleketlerinde yabancı

²⁹⁶ BOA., Y. PRK. ASK., No: 163/55.

²⁹⁷ BOA., DH. MKT., No: 1098/14.

²⁹⁸ BOA., DH. MKT., No: 1758/32.

²⁹⁹ BOA., DH. MKT., No: 230/65.

³⁰⁰ Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat*, s. 256.

muamelesi gösteren bankalara mecbur olmamak için bir millî banka açma düşüncesinde hemfikirlerdi.³⁰¹

Bunun dışında Adapazarı, sürekli göç alarak gelişen ve ticari olarak büyüyen bir kaza durumundaydı. İstanbul ile Anadolu arasında kara ve demiryol bağlantıları onun jeopolitik konumunu güçlendirmekteydi.³⁰²

Tüm bu sebepler birleşerek hükümetin vermiş olduğu teşvik politikası ile birlikte Bosnavi Hacı Adem Beyzade İbrahim Efendi ve arkadaşlarının girişimiyle Türkiye'nin ilk millî bankası olan “Adapazarı İslam Ticaret Bankası Osmanlı Anonim Şirketi” adıyla³⁰³, 1 Kanunusani 1329 (14 Ocak 1914)³⁰⁴ tarihinde açılmıştır.³⁰⁵ Adapazarı eşrafı ve tüccarı tarafından kredi sağlama, mali, ticari, sınai ve zirai her türlü girişim ve sözleşmeye ortaklık ile tüm banka işlemlerini yürütmek üzere³⁰⁶ açılan bu komandit bankanın daha sonraları İzmit, Düzce ve Hendek'te şubeleri açılmıştır.³⁰⁷

Banka kurulduğu tarihten itibaren sürekli büyüme göstererek 1920 yılında 150.000 Osmanlı lirası sermayeli ve iki şubeli bir banka haline gelmiştir. En çok 412 şubeye ulaşan bu banka, 2001 yılında kapanmıştır. Bankanın yeri halen Orhan Camii'nin kuzeyindeki iki katlı binadır.³⁰⁸

6.5. Adapazarı Ermeni Kadınlar Birliği

Üyelerinin hepsi kadınlardan oluşan ve Adapazarı'nda kurulan bu şirket, 1907'de Adapazarı ticarethanelerinde ve ipek iplikhanelerinde çalışmakta olan Ermeni kadınların birbirlerine destek olmak amacı gütmüştür. 1912 yılında ise şirket kapatılmıştır.

³⁰¹ Münir Kutluata, “Sakarya’da Bankacılık ve Türk Ticaret Bankası”, *Sosyoloji Konferansları*, sayı: 11, 1970, s. 75-76.

³⁰² Fındıkoğlu, *Adapazarı'nın Şehirleşmesi ve Sosyolojik Problemleri*, s. 40.

³⁰³ BOA., BEO., No: 4565/342349.

³⁰⁴ Adapazarı İslam Ticaret Bankası'nın kuruluş tarihinin, kaynaklara bakıldığında 1914 olarak verildiği gözlemlenmektedir. Ancak Fındıkoğlu ve Tuna kuruluşu 13 Kanunusani 1913 olarak yazmaktadır. Bu durumla takvim farklılıkları sebebiyle karşılaşıldığını söylemek mümkündür. (Bkz.: Fındıkoğlu, Adapazarı'nın Şehirleşmesi ve Sosyolojik Problemleri, s. 40'ta ve Tuna, *Adapazarı Yazıları*, s. 384'te bankanın açılış tarihi 1329/1913 olarak verilmiştir.)

³⁰⁵ Mustafa Sarı, Resül Narin, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Adapazarı İslam Ticaret Bankası”, *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu*, II (20-22 Nisan 2006), Kocaeli, s. 942.

³⁰⁶ BOA., A.} DVN. MKL., No: 66/15.

³⁰⁷ Zeynel Özlü, “1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi Işığında İzmit'te Sosyo-Ekonomik Hayat ve İzmitli Aileler”, *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi Kültürü Sempozyumu IV*, s. 1548.

³⁰⁸ Tuna, *Adapazarı Yazıları*, s. 385-386.

6.6. Adapazarı İpek İşçileri Birliği

Şirket, Ermeni Kadınlar Birliği üyeleri tarafından 20 Eylül 1908 tarihinde kurulmuştur. Amaçları, kamunun kullanımına tahsis edilmek üzere ücretsiz okul yaptırmak ve ipek iplikhanelerinde çalışanların sosyal ihtiyaçlarını karşılamak maksadı ile kurulmuştur. Şirketin idaresi “*Adapazarı Ermeni Cemaati üyelerinden Bayan Ağavni Antroşyan*”a aitti.

6.7. Adapazarı Tasarruf Sandığı

“*Agop Gümüşyan, Apraham Mercanyan ve Ortakları*” tarafından 1 Ocak 1909 tarihinde kurulan bu şirketin gayesi, Adapazarı merkez olmak üzere civardaki kasabalarda bulunan esnaf ve çiftçiye kredi imkanı sağlamak ve sürekliliği sağlamak olmuştur. Şirketin sermayesi 1913 yılında 8.000 Osmanlı Altını’na ulaşmış ve ayrıca yaklaşık 200 kadar ortağa sahip olmuştur. Bu şirketin yöneticileri Ermeni Cemaati üyesine mensup öne çıkan kişilerden meydana gelmiştir.

6.8. Adapazarı Karsever Şirketi

Şirketi, Adapazarı Ermeni Cemaati’nin ileri gelenlerinden “*Hagop ve Simeon Nigoşosyan Kardeşler, Zeval Mardiyosyan, Serkis Burmayan ve Mirak Parseğyan*” kurmuştur. Ocak 1909’da kurulan bu şirket 900 Osmanlı Altın sermayesi ile teşkil edilmiştir. Adapazarı’nın Malacılar Mahallesi’nde kurulan bu şirket, 1913’te şirketin adı “*Serkis Burmayan ve Ortakları*” şeklinde anılır olmuş ve sermayesini 1050 Osmanlı Altını’na yükseltmiş duruma gelmiştir.³⁰⁹

6.9. Adapazarı Doğu Ziraatçıları Şirketi

Ermeni Tüccarlarından Margos Terziyan 1 Ocak 1910 tarihinde, toprak sahibi olup bu topraklarda tahıl ve meyve üretmek, bağcılık, arıcılık, ipekböcekçilik ve hayvancılık yapmak isteyen şahıslara satın aldığı toprakları kiralamak amacı ile bu şirketi kurmuştur. Şirketin yöneticileri “*Kevork Agonyan, Serkis Çarıkçıyan, Serop Yeğyayan, Agop Rusyan, Hampartzum Ayvazyan ve Agop Pesayan’dı*”. Bu şirket 1914 yılından sonra hissedarlara bölüştürülerek 99 yıllık bir sözleşme imzalanmıştır.

³⁰⁹ İrfan Özdilek Nişancık, “15. Yüzyıldan 1915’e Kadar Kocaeli-Bahçecik-Akmeşe ve Adapazarı’nda Ermeni Ticari Şirketler-Yardım Sandıkları ve İşçi Birlikleri”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III*”, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, s. 1176-1678.

6.10. Adapazarı Amasyan Otomobil Şirketi

1910 yılında kurulan bu şirketin sahipleri, ABD’de yaşamakta olan “*Ermeni Samurkaşyan Ailesi’nin iki oğlu olan Dikran ve Apisoğom’dur.*” Adapazarı’nda teşkil edilen bu şirketin sermayesi 2000 Osmanlı Altını’dır. Adapazarı’na ilk otomobili getiren (ABD’den) kişi yine bu ailenin küçük oğludur. Apisoğom, Avrupa’dan bisiklet ithali işlerine de bakıyordu. Ancak zamanla otomobile olan talebin sanılanın aksine az olması otomobil ithalatının durdurulmasına sebep olmuştur.³¹⁰

6.11. Adapazarı Ziraat Bankası

1888 yılında kurulan Ziraat Bankası’nın hemen ardından 1889 yılında Adapazarı Şubesi de açılmıştır. Bu banka Adapazarı’nın en eski bankası olma özelliğini taşır. Çiftçilere kredi desteği sağlamak ve tarımsal üretimi arttırmak amacıyla kurulan bu bankanın Adapazarı dışında Adapazarı’na bağlı nahiyelerde de şubeler bulunmaktaydı. Tarıma destek olmak için kurulan bankanın bazen aksayan tarafları da görülmektedir. Örneğin 1909 yılında Geyve’de çiftçiler tohumluk buğday talebinde bulundukları halde banka henüz bu talebe karşılık harekete geçmediği için Taraklı muhtarı adına Hüseyin, Ticaret ve Nafia Nezareti’ne telgraf çekerek durumu bildirmiştir.³¹¹ Yine aynı sene Taraklı çiftçileri, tohumluk tedarigi için Ziraat Bankası’ndan kredi almak üzere Geyve’ye gitmişlerdir. Ancak banka, taleplilerin arazi senetlerini ibraz edip sandığa rehin bırakmadıkları müddetçe kredinin verilemeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine çiftçiler Dahiliye Nezareti’ne durumu bildiren bir telgraf çekmişlerdir.³¹²

6.12. Adapazarı Ahşap ve Demir Fabrikası

Adapazarı’nda, Çark Deresi yanında 1916 yılında savaş malzemesi savaş mühimmatı yanında zirai ve muhtelif malzeme ile değirmen donanımı ayrıca araba üretecek kapsamlı bir fabrika tesis edilmiştir.³¹³ Fabrikanın açılışına savaşın en ateşli döneminde, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa iştirak etmiştir. Ayrıca fabrikaya 20 hisseyle beraber ortak olmuştur.³¹⁴ Bu fabrikaya lüzumu bulunan materyal İnegöl ve Aksu

³¹⁰ Nişancık, “15. Yüzyıldan 1915’e Kadar Kocaeli-Bahçeçik-Akmeşe ve Adapazarı’nda Ermeni Ticari Şirketler”, s. 1676-1677.

³¹¹ BOA., DH. MKT., No: 2735/7.

³¹² BOA., DH. MKT., No: 2714/19.

³¹³ Yaşar Bülbül, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Özel Girişimciliğe Yönelik Devlet Politikası*, İstanbul 2010, s. 30.

³¹⁴ *Resmî Gazete*, 2 Şubat 1937, sayı: 3523, sayfa 7622.

ormanlarından temin edilecekti.³¹⁵ Enver Paşa'nın hissedar olması'nın yanı sıra, fabrikanın anonim şirkete dönüştürülmesi fikriyle de dönemin ilk devlet-özel girişim örneğini teşkil etmesi açısından önemli bir adım atmıştır.³¹⁶

Bu fabrika, her türlü ahşap ve demir malzeme imaliyle iştiğal etmek üzere Ali Nihad Bey ve hissedarlar tarafından kurulmuş³¹⁷ ancak savaş nedeniyle kuruluş aşamasında olan fabrikaya gerekli olan makine ve teçhizatı temin etme hususunda sorun yaşanmaktaydı. Harbiye Nezareti bu duruma el koyarak gerekli olan malzemeleri kendi adına Almanya'dan ithal etmiştir. Neticede Harbiye Nezareti hem şirkete ortak olmuştur. Böylece bu şirket, kolektif şirketten anonim şirkete dönüştürülmüştür. "Demir ve Ahşap İmalathanesi Osmanlı Anonim Şirketi" şeklinde ismi değişen bu kurum, ahşap ve demir malzeme üretmenin yanı sıra bölgenin ormanlarını işletmek ve her türlü sanayi ve ticari işlere atılmayı da amaçlamıştır. Bu nitelikte bir şirketin Adapazarı'nda açılması, İttihatçılar için önemliydi. Çünkü onlara göre Anadolu'nun sanayiye yönelmesi adına önemli bir merhale kat edilmiş oluyordu. Bu şirket de Anadolu'nun sanayileşmesi yolunda yapılmış iyi bir tanıtım aracı olmuştur.³¹⁸

6.13. Adapazarı'nın Elektriklendirilmesi ve Elektrikli Tramvay Projesi

24 Eylül 1912 tarihinde Hikmet Gazetesi'ndeki habere göre; tramvay şirketi, şehremini Cemil Paşa'yı ziyaret etmişler ve tramvay ile ilgili bilgi almak istemiştir. Görüşmede sokakların genişlediği vakit tramvayların da gidiş geliş başlayacağı konuşulmuştur.³¹⁹

1913 yılında Adapazarı'nın elektrikle aydınlatılması ve burada bir elektrikli tramvay inşası tasarısı gündeme gelmiştir. Tasarıda İzmit ve İzmit'e bağlı kazaların (Adapazarı, Yalova, Geyve, Kandıra, Karamürsel) elektrikle aydınlatılması ve elektrikli tramvay tesisi planı için ayrıntılı bir şartname de yapılmıştır. Uzun süren yazışmalar sonucunda ne gibi bir karara varıldığı konusunda net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Çünkü bu belgeler oldukça yıpranmış ve yer yer yırtılmış bir haldedir. Genel olarak anlaşıldığı kadarı ile İzmit'e bağlı kaza merkezlerinin elektrikle aydınlatılması tasarlanmıştır. Ayrıca bir elektrikli tramvay inşa projesi de yapılmıştır.

³¹⁵ BOA., MV., No: 203/89.

³¹⁶ BOA., DH. İ. UM. EK., No: 50/111.

³¹⁷ BOA., A} DVN. MKL., No: 62/21.

³¹⁸ Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat*, s. 340-341.

³¹⁹ *Hikmet*, 11 Eylül 1328/24 Eylül 1912, I/53, s. 2.

İzmit Mutasarrıflığı bu projenin hayata geçirilmesine karar vermiş ancak bazı şartlar ortaya koymuştur. Buna göre elektrikli tramvay inşa edilmesi ve işletmesinin verilmesi, İzmit, Adapazarı, Yalova, Kandıra, Geyve, Karamürsel kasabaları dahilinde olacaktır. Tramvayların işletme imtiyazı kırk sene müddetle istenmiş ancak bunun mümkün olmadığı, kırk sene kadar uzun müddetle değil de beş veya yedi sene gibi bir süre ile imtiyaz verilmesi gibi bir maddenin de anlaşmaya eklenmesi gerektiği belirtilmiştir. Hatların baş ve son noktaları ile sona erdiği sokakların isimleri mukavelenameye eklenmesi talep edilmiş ayrıca bu imtiyazın herhangi isteyen birine verilmesi doğru olmayıp, memlekete en fazla yarar sağlayacak kişinin seçilmesi gerektiği de belirtilmiştir. Bunlarla beraber asıl elektrikli aydınlatma imtiyazlarına ait mukavele şartnamesi layihısından birer nüsha ve imtiyazlar, ayrıca açılış için gereken şartları taşıyan kararnamenin bir nüshası İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilecektir. Bu şartnamelerdeki eksiklikler memleketin yararı için ortaya konularak bu kazalarca kararlaştırılacak ve bundan sonra mukavelename gazeteler ile ilan edilecektir. Bundan sonra talepliler açılışa iştirak edip teklifler alınacaktır. Böylece memleket ve hükümetin istifade ve hukuku teminat altına alınacaktır.

Nafia Vekaletine gönderilen telgrafta: önceden kalan görüşmeyi bitirmek ve meclis-i umuminin en yakın toplantısına yetiştirilmek üzere araştırma için gönderilen mektup ile sunulan elektrikli aydınlatma şartnamesi henüz cevaplandırılmadığı için 3-4 gün içinde araştırılıp gönderilmesi talep edilmiştir.

Bahsedilen şehirlerde yapılacak olan elektrikli tramvay şebekesine dair şartnamenin mevzuu: ekte belirtilen sınırlar dahilinde bir elektrikli tramvay şebekesinin inşa edilmesi ve işletilmesinden ibarettir. Belirtilen hudutlar dahilinde bulunan şehirler bugün mevcut ve açılacak olan yollarda tesis edilecektir. Şehrin dışına denk gelen sınırlara gelince, bunlar da zikredilen mevkiiler arasında yapılmış veya yapılacak olan Meclis-i Umumi'nin imkân ve müsait olduğu derecede teftiş edilecekler. Arabalarla nakil, havale ve seyahat, ana teller ve saire gibi teferruatın resim plan ve görünüşleri Garajlar ve elektrik şebekesi vesairenin planlarıyla şirket tarafından bir veya daha fazla elektrik telleri inşa edildiği takdirde elektrik şebekesi ve elektrikleştirme tasarısı resimleri isteniyor. Tramvay yalnız yolcu nakline tahsis edilmiş ve eşya gelmesi durumunda şirket bu eşyaları eşya katarlarıyla nakledecektir. Yolcu katarları ile nakledilen köpeklerden kilometre başına dört para ücret alınacak ve bu ücret sekiz kilometre üzerinden alınacaktır. Bu trenlerde

köpekler için özel kompartumanlar olmadıkça şirket bunları nakletmeye mecbur değildir. Köpekten kediye ücret olarak yirmi para, köpeğin sahibi tarafından aranılmayıp da şirket tarafından korunması yevmiye beş kuruş alınacaktır.³²⁰ Bu gibi bazı kuralları ihtiva eden ayrıntılı bir yönetmelik çıkarıldıysa da bu plan hayata geçirilmemiştir.

Bugün şehrin göbeğinde bir caddeye ismini veren çark, 1724 yılında Devoğlu Mustafa isimli bir hayırsever şahıs tarafından inşa ettirilmiş ve iptidai bir şekilde ilk içme suyunu kazaya kazandırmıştır. 1913 yılında Ahmet Şerif Bey'in belirttiğine göre su bir vakfa aittir ve bu nedenle yeterli önem verilmediği için kaza sık sık susuz kalmaktaydı.³²¹ Daha sonra bu çark başkaca kişiler tarafından geliştirilmiştir ve 1916-17 yıllarında Belediye Başkanlığı yapan Emin Muharrem Güner de bir elektrikli çark yaptırmıştır. Buna göre 1917 yılında Adapazarı'nda elektriğin kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu elektrik, Adapazarı Ahşap Fabrikası tarafından sağlanmaktaydı.³²²

³²⁰ BCA., 230-0-0-0/Nafia Vekaleti, No: 137/6/3.

³²¹ Ahmet, *Anadolu'da Tanin*, s. 354.

³²² Tuna, *Adapazarı Yazıları*, s. 392.

SONUÇ

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte mutlak monarşi devri sona ermiştir. Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren sürdürdüğü yönetim tarzının böylesine köklü bir değişime uğraması elbette sancılı olmuştur. İttihatçı zümrenin uzun çabaları neticesinde gerçekleşen meşruti yönetimle birlikte, etkileri yurdun her yerinde yankı bulmuştur. Ancak bu yankılar başkent olan İstanbul'a yakınlığı ile diğer Anadolu kasabalarına nazaran Adapazarı'nda daha fazla hissedilmiştir.

Öncelikle Mebusan Meclisi'nin açılması ve seçimlerle işe başlayan İttihatçılar, ülkenin her yerinde ve her alanında köklü değişiklikler yapma arzusunda idi. Ancak kendilerine ve yeni yönetime taraftar kazanmak amacıyla uygulamalarını hoşgörü ortamı içerisinde yapmakta ve halkın sempatisini kazanmak için kimi zaman uygun olmayan kararlar da almaktaydı. Bu da Meşrutiyet'in ilanının ardından meydana gelen otorite boşluğu ile birleşerek ülkede bir kaos ortamını kaçınılmaz kılmaktaydı. Bu dönemde ülkece bu yeni dertlerle uğraşılmış ve 1912-1913 Balkan savaşları ile 1914'te başlayıp dört yıl sürecek olan Dünya Harbi'ne yorgun olarak girilmiştir. Yeni yönetime geçiş ile beraber gerek halk gerek partiler arası hizipleşmeler baş göstermiş ve siyasi mücadeleler bu döneme damgasını vurmuştur.

Savaşların etkileri sadece kendi kapsamında sınırlı kalmamış birçok sonucu da beraberinde getirmiştir. Adapazarı, 1907 yılında yapılan tespate göre 27.000 nüfus, 313 köy ve 5 nahiye sahipdir. Ancak süreç içerisinde yaşanan olaylar sebebiyle bölgeye göçler başlamış ve bu da kasabanın büyümesine vesile olmuştur. İlk olarak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından gelen göç ile nüfusunu arttırmıştı. Trablusgarp ve Balkan Savaşları'ndan sonra Osmanlı Topraklarına büyük bir göç hareketi başlamış ve İstanbul'un daha fazla muhacir kabul edememesinden dolayı bu kişiler çevre illere nakledilmiştir. Son olarak Dünya Harbi süresince de bölgeye göçler sürmüş ve Adapazarı'nın nüfusu artmaya devam etmiştir. Başkente yakınlığı ile öne çıkan Adapazarı da bu göç dalgasından nasibini alan ilk şehirlerden biri olmuştur. Gelen kişilerin yaşadıkları yerlerdeki yaşantılarını devam ettirmeleri ve Adapazarı halkının halihazırdaki yaşantıları ile uyumlu bir sentez yakalanamamış ve bu da kimi zaman iç karışıklıklara yol açmıştır.

Ayrıca Dünya Harbi kapsamında gerçekleştirilen “Ermeni Zorunlu Göçü” devleti oldukça yormuştur. Gerek düşmanla iş birliği içerisinde girmesi gerek Türk halkı aleyhinde örgüt faaliyetlerine girmesi, hükümeti buna mecbur bırakmıştır. Adapazarı’nda hatırı sayılır bir Ermeni nüfusu bulunduğu için bu olayı en yakından yaşayan yerlerden biri yine Adapazarı olmuştur. Savaşlar ve zorunlu göç sonucu bölge nüfusu bir azalma evresine girmiştir.

Adapazarı’nda bu dönemde açılan veya daha önce kurulup varlığını bu dönemde devam ettiren önemli kuruluşlar mevcuttur. Örneğin Adapazarı’nda açılan İslam Ticaret Bankası, Türkiye’nin ilk millî özel bankası olma niteliği taşıması açısından önemli bir yerdedir. Savaşlar sırasında çok önemli yardım faaliyetlerinde bulunan Hilâl-i Ahmer’in ilk şubelerinden biri yine Adapazarı’nda bulunmakta ve Adapazarı halkının da desteği ile birlik içerisinde hareket etmiştir. Adapazarı’nda üretilen tütün için Reji İdaresi açılmış ancak bu kurum halk ile bir türlü barışmamıştır.

Adapazarı’nda kurulan pazara gelen tüccarların zaman içinde burada konaklamasıyla bir yerleşim yeri oluşmuştur. Daha sonra meydana gelen göç hareketleri sonucunda nüfusunu artırarak her kesimden insanı barındıran kozmopolit bir şehir haline gelmiştir. Adapazarı, genel anlamda diğer Anadolu kasabalarından bir adım öne çıkmaktaydı. Çünkü konumu itibarı ile bir transit merkeziydi. Dersaadet’e olan yakınlığı ile Anadolu’dan buraya gelecek her vasıta Adapazarı’ndan geçmekteydi. Ayrıca içinde barındırdığı zengin ormanlar kasabanın ekonomisine çok büyük katkı sağlamaktaydı. Her ne kadar plansız çalışılsa da bu ormanlardan elde edilen kereste birçok bölgeye ihraç edilmekteydi. Bunun yanı sıra halkın hayvancılık ve tarım ile uğraşması önemli bir gelir kaynağı sağlamaktaydı. Yine bu ürünler İstanbul’a ve çevre illere sevk edilmekteydi.

Anlaşıldığı üzere Adapazarı bu dönemde eğitim ve kültür olarak çok iç açıcı bir durumda değildir. Okulları bakımsız, insanları tembel ve çalışmaktan imtina eden kimselerdi. Onlara nazaran gayrimüslimlerin okulları bir düzen ve nizam içerisinde, insanları çalışkandı. Esasında kasabanın ticaretini canlandıran ve birçok fabrika ve işletmenin sahibi olan da başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslimlerdi. Örneğin bu dönemde Adapazarı’nda 12 tane ipek fabrikası olup bunlardan 10 tanesi Ermenilere ait, yalnızca 2’si Ermeni ortaklı olmak üzere Müslüman işletmeciye sahipti.

Adapazarı'nın su kaynaklarının ıslah edilmemesinden dolayı taşkınlar ve bataklık problemi yaşanmaktaydı. Ve her gün sabahın erken saatlerinde koyu bir sis tabakası meydana geldiği için bulaşıcı hastalıklar çevreye yayılmaktaydı. Kasabaya gelen arabalar bir yandan ödedikleri vergi ile katkı sağlasalar da öbür yandan kirli görüntüye sebep olmaktaydılar.

Adapazarı, incelediğimiz dönem içinde İzmit Sancağı'na bağlı, sancak merkezinin doğusunda bulunan bir kaza konumundaydı. Ticari ve nüfus olarak sürekli bir gelişim içerisinde olan Adapazarı, Kocaeli Sancağı'nda Sapanca'ya bağlı bir nahiye olarak anılırken, zamanla Sapanca'nın kaza statüsünü devralmış ve daha sonra bir merkez haline gelmiştir. Neticede Adapazarı'nın Kocaeli'den ayrılarak bugünkü vilayet merkezi haline dönüşmesinde sayılan etkenlerin rolü büyük olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BCA., 230-0-0-0/Nafia Vekaleti, No: 137/6/3.

BOA., A.{DVNSMHM. d., No: 55/1.

BOA., A.}DVN. MKL., No: 62/21.

BOA., A.} DVN. MKL., No: 66/15

BOA., A.} MKT. MHM., No: 464/29.

BOA., A.} MKT. MHM., No: 529/39.

BOA., BEO., No: 1640/122974.

BOA., BEO., No: 3135/235063.

BOA., BEO., No: 4565/342349.

BOA., DH. EUM. 2. Şb., No: 18/21.

BOA., DH. EUM. 3. Şb., No: 10/1.

BOA., DH. EUM. 6. Şb., No: 22/65.

BOA., DH. EUM. 6. Şb., No: 34/10.

BOA., DH. EUM. EMN., No: 104/41.

BOA., DH. EUM. EMN., No: 32/2.

BOA., DH. EUM. EMN., No: 32/29.

BOA., DH. EUM. EMN., No: 49/24.

BOA., DH. EUM. EMN., No: 79/5.

BOA., DH. EUM. EMN., No: 85/11.

BOA., DH. EUM. MH., No: 9/14.

BOA., DH. EUM. MTK., No: 9/6.

BOA., DH. EUM. THR., No: 1/27.

BOA., DH. EUM. THR., No: 73/38.

BOA., DH. EUM. THR., No: 91/52.

BOA., DH. EUM. THR., No: 92/61.

BOA., DH. EUM. VRK., No: 12/61.

BOA., DH. H., No: 61/14.

BOA., DH. H., No: 61/27.

BOA., DH. H., No: 61/3.

BOA., DH. H., No: 61/6.

BOA., DH. H., No: 61/76.

BOA., DH. Ī. UM., No: 48/31.

BOA. DH. Ī. MUĪ., No: 87/24.

BOA. DH. Ī. MUĪ., No: 9/17.

BOA. DH. Ī. MUĪ., No: 50/31.

BOA. DH. Ī. UM. EK., No: 10/18.

BOA. DH. Ī. UM. EK., No: 50/111.

BOA. DH. Ī. UM. EK., No: 68/25.

BOA. DH. Ī. UM. EK., No: 9/126.

BOA. DH. Ī. UM. EK., No: 9/129.

BOA. DH. Ī. UM. EK., No: 9/84.

BOA. DH. Ī. UM., No: 20/2.

BOA. DH. Ī. UM., No: 3/1.

BOA. DH. Ī. UM., No: 45/16.

BOA. DH. Ī. UM., No: 59/1.

BOA. DH. Ī. UM., No: 93/1.

BOA. DH. Ī. UM., No: 76/1.

BOA., DH. ĪD., No: 92/42.

BOA., DH. ĪD., No: 116/61.

BOA., DH. ĪD., No: 135/24.

BOA., DH. ĪD., No: 25/6.

BOA., DH. ĪD., No: 26/48.

BOA., DH. ĪD., No: 3/12.

BOA., DH. ĪD., No: 3/6.

BOA., DH. ĪD., No: 39/80.

BOA., DH. ĪD., No: 4/20.

BOA., DH. ĪD., No: 4/22.

BOA., DH. ĪD., No: 6/13.

BOA., DH. ĪD., No: 6/49.

BOA., DH. ĪD., No: 67/23.

BOA., DH. ĪD., No: 85/22.

BOA., DH. MKT., No: 1098/14.

BOA., DH. MKT., No: 1758/32.

BOA., DH. MKT., No: 1903/25.

BOA., DH. MKT., No: 230/65.

BOA., DH. MKT., No: 2443/26.

BOA., DH. MKT., No: 2614/76.

BOA., DH. MKT., No: 2714/19.

BOA., DH. MKT., No: 2735/7.

BOA., DH. MKT., No: 2786/48.

BOA., DH. MKT., No: 1098/14.

BOA., DH. MTV., No: 16/41.

BOA., DH. MTV., No: 52/2.

BOA., DH. MTV., No: 52/21.

BOA., DH. MTV., No: 52/31.

BOA., DH. MTV., No: 52/4.

BOA., DH. MTV., No: 60/6.

BOA., DH. MUİ. No: 103/37.

BOA., DH. MUİ. No: 116/33.

BOA., DH. MUİ. No: 17/45.

BOA., DH. MUİ. No: 2/12.

BOA., DH. MUİ. No: 5/55.

BOA., DH. MUİ. No: 7/17.

BOA., DH. MUİ. No: 132/60.

BOA., DH. MUİ. No: 23/36.

BOA., DH. MUİ. No: 49/65.

BOA., DH. ŞFR., No: 47/150.

BOA., DH. ŞFR., No: 54/340.

BOA., DH. ŞFR., No: 55/292.

BOA., DH. TMIK. M., No: 192/48.

BOA., DH. TMIK. M., No: 222/13.

BOA., HR. İD., No: 22/50.

BOA., HRT. H., No: 581.

BOA., Ī. AZN., No: 107/4.

BOA., Ī. ML., No: 15/74.

BOA., MF. ĪBT., No: 34/7.

BOA., MF. ĪBT., No:349/37.

BOA., MF. MKT., No: 1068/30.

BOA., MF. MKT., No: 691/25.

BOA., MF. MKT., No: 977/17.

BOA., MUĪ., No: 148/7.

BOA., MV., No: 162/32.

BOA., MV., No: 174/19.

BOA., MV., No: 177/47.

BOA., MV., No: 177/49.

BOA., MV., No: 198/35.

BOA., MV., No: 203/89.

BOA., MV., No: 229/83.

BOA., PLK. P., No: 42/47.

BOA., PLK. P., No: 4563.

BOA., PLK. P., No: 6257.

BOA., ŠD., No: 1160/62.

BOA., ŠD., No: 1162/4.

BOA., ŠD., No: 1560/6.

BOA., ŠFR., No: 55/118.

BOA., Y. A. HUS., No: 526/82.

BOA. Y. MTV., No: 112/79.

BOA. Y. MTV., No: 214/217.

BOA. Y. MTV., No: 251/105.

BOA. Y. MTV., No: 298/143.

BOA. Y. MTV., No: 312/141.

BOA. Y. MTV., No: 99/52.

BOA. Y. PRK. ASK., No: 163/55.

BOA. Y. PRK. ASK., No: 224/49.

BOA. Y. PRK. ASK., No: 239/50.

BOA. Y. PRK. AZN., No: 4/52.

BOA. Y. PRK. MYD., No: 23/91.

BOA. Y. PRK. OMZ., No: 3/63.

BOA. Y. PRK. UM., No: 50/100.

BOA. ZB., No: 414/79.

BOA. ZB., No: 345/74.

BOA. ZB., No: 346/10.

BOA. ZB., No: 347/20.

BOA. ZB., No: 348/70.

BOA. ZB., No: 480/93.

BOA. ZB., No: 491/89.

BOA., HRT., No: 584.

S.B.B. Fotoğraf Arşivi.

İ.Ü. Kütüphanesi, II. Abdülhamid Arşivi, No: 90578.

İ.Ü. Kütüphanesi, II. Abdülhamid Arşivi, No: 90767.

İ.Ü. Kütüphanesi, II. Abdülhamid Arşivi, No: 90767-26.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye, Matbaa-i Amire, 1318/1900.

Resmî Yayınlar, Tutanaklar ve Süreli Yayınlar

Hikmet, 11 Eylül 1328/24 Eylül 1912, I, sayı: 53.

Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, devre: 3, II, içtima senesi: 4.

Resmî Gazete, 2 Şubat 1937, sayı: 3523.

Tanin, 20 Nisan 1328/3 Mayıs 1912, No: 1319.

Tanin, 12 Mart 1328/25 Mart 1912, No: 1280.

Tanin, 15 Mart 1328/28 Mart 1912, No: 1283.

Tanin, 15 Teşrinî Evvel 1329/28 Ekim 1913, No: 1742.

Kitaplar ve Makaleler

Abdûlbaki Fevzi, “Yurdumuzda Gördüklerimiz: İzmit”, *Türk Yurdu I. Seri*, III/3, (15 Teşrinî Sani 1328/28 Kasım 1912), s. 86-92.

AKTAŞ, Ali, *Kültürel Renkleriyle Sakarya: Sakarya’nın Toplumsal ve Kültürel Yapısı*, Adapazarı Belediyesi Baskısı, İstanbul, 2008.

ANAMERİÇ, Hakan, “Türk Kızılayı’nın (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti) Savaş Esirlerine Kitap ve Kütüphane Hizmetleri (1912-1922)”, *Erdem*, sayı: 58, s. 19-44.

ARMAĞAN, Servet, “Türkiye’de Parlamento Seçimleri”, *Journal Of İstanbul University Law Faculty*, XXXIII/3-4 (Temmuz 2011), s. 45-100.

AŞIK, KAAN, “Osmanlı Devleti’nde Batıcılık Fikri ve Basında Batıcılık Tartışmaları (1908-1918)”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

BASKIN, Bahar, “II. Meşrutîyet’te Kadın Eğitime Yönelik Bir Girişim: İnas Darülfünunu”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sayı: 38 (Mart 2008), s. 89-123.

BOSTAN, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

BULUT, Sedef, “Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti: İzmit Müstakil Livasının Şubesinin Çalışmaları”, *Kocaeli Tarihi Kara Mürsel Alp Sempozyumu II*, s. 959-967.

- BÜLBÜL, Yaşar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Özel Girişimciliğe Yönelik Devlet Politikaları*, Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2010.
- CIRIK, Bülent, “Adapazarı’nda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1914-1922)”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Temmuz 2015/45, s. 86-103.
- CIRIK, Bülent, “İkinci Meşrutiyet’in İlk Yıllarında İzmit Sancağı 1908-1910”, *Kocaeli Tarihi Kara Mürsel Alp Sempozyumu II*, s. 893-902.
- CUINET, Vital, İzmit Mutasarrıflığı, Demkar Yayınevi, İstanbul, 2012.
- ÇAĞLAR, Yücel, *Türkiye Ormanları ve Ormancılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.
- ÇANKAYA, M. Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler III*, Mülkiyeliler Birliği Yayınları, Ankara, 1969.
- ÇAPA, Mesut, *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti*, Baskı ve Cilt Özel Matbaası, Ankara, 2010.
- ÇİÇEK, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, TTK Yayınları, Ankara, 2012.
- DEMİRKOL, Kurtuluş, “II. Meşrutiyet Dönemi Başlarında İzmit Sancağı’nda Asayiş”, *Kocaeli Tarihi Kara Mürsel Alp Sempozyumu*, 10-12 Nisan 2020, s. 903-911.
- ELDEM, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, TTK Yayınları, Ankara, 1994.
- ERÖZ, Mehmet, ALPAN, Seyfi, *Adapazarı Tarihçesi ve Sakarya Coğrafyası*, İstanbul, 1968.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, *Adapazarı’nın Şehirleşmesi ve Sosyolojik Problemleri*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1968.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010.
- İPEK, Nedim, “Sakarya’ya Türk Göçleri”, *Sakarya İli Tarihi*, I, (editör: Mustafa Demir), Kaya Matbaacılık, İstanbul, 2005, s. 633-660.
- KANSU, Aykut, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1919)*, IX, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi VIII*, TTK Yayınları, Ankara, 2007.

- KARATAŞER, Büşra, “1914-1923 Arası İstanbul’un İaşesi ve İhtikar Sorunu”, (Basılmamış Doktora Tezi), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2013.
- KARCI, Erol, “II. Meşrutiyet Hükümetleri Döneminde Adapazarı Kazası’ndaki Bayındırlık Hizmetleri (1908-1914)” *Uluslararası Sakarya Sempozyumu*, Adapazarı, 20-25 Kasım 2017, s. 327-336.
- KARPAT, Kemal, *Ottoman Population 1830-1914*, The University of Wisconsin Press, London, 1985.
- KESKİN, Cengiz, “19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Adapazarı ve Çevresi’ndeki Ermeni Meselesi”, *Finansal Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V/4, Aralık 2020, s. 779-785.
- KESKİN, Cengiz, “I. Meşrutiyet Dönemi’nde Adapazarı ve Çevresi (1876-1908), (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kasım 2020.
- KESKİNKILIÇ, Erdoğan, “Duyûn-u Umûmiye İdaresi”, *Türkler Ansiklopedisi*, XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 371-380.
- KIRAY, Emine, *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- KONUĞÇU, Enver, “Akçakoca’nın Kandıra’dan Sonra Osmanlı Topraklarına Kattığı Hisar Ermeni Bazarı mı? Yoksa Araman mı?”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, II/2008, s. 125-139.
- KONUĞÇU, Enver, “Ermenilere Adapazarı’ndan Bakış”, *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihinde Türkler ve Ermeniler*, VI, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s. 75-128.
- KONUĞÇU, Enver, Narin, Resul, *Serdivan Tarihi.*, Serdivan Belediyesi Baskısı, İstanbul, 2013.
- KÖSE, Osman, *Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Kültür Yayınları, Samsun, 2017.
- KUTLUATA, Münir, “Sakarya’da Bankacılık ve Türk Ticaret Bankası”, *Sosyoloji Konferansları*, sayı: 11/1970, s. 55-106.
- NARİN, Resul, “Duyûn-ı Umûmiye İdaresi ve Adapazarı”, *Karadeniz Araştırmaları*, VI/21 (Bahar 2009), s. 49-59.
- NARİN, Resul, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Ağaç Denizi Kocaeli”, *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi Kültür Sempozyumu IV*, s. 971-997.

- NIŞANCIK, İrfan Ö., “15. Yüzyıldan 1915’e Kadar Kocaeli-Bahçecik-Akmeşe ve Adapazarı’nda Ermeni Ticari Şirketler-Yardım Sandıkları ve İşçi Birlikleri”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, s. 1659-1688.
- OĞUZ, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Anadolu’ya Gelen Muhacirler ve Muhacirlerin Göç Ettiği Bazı Şehirlerdeki İskân Politikaları”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, XIII/19 (Eylül 2019), s. 2711-2728.
- OK, Kenan, “Orman Kaynaklarının Planlanmasında Sosyal Değerlendirme ve Katılım”, *II Ulusal Ormancılık Kongresi*, 19-20 Mart 2003, s. 58-73.
- OLGUN, Kenan, “II. Meşrutiyet Dönemi Seçim Sistemi ve 1912 Seçimlerinde İzmit Sancağı’nda Uygulanışı”, *Tarih Dergisi*, sayı: 39 (Temmuz 2011), s. 139-154.
- Osmanlı Ormancılığı ile İlgili Belgeler*, Orman Bakanlığı Yayın İdaresi Başkanlığı Baskısı, Ankara, 1999.
- ÖZEL, Sabahattin, “XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda İzmit”, *I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (22-23 Haziran 1998)*, (editörler: Mehmet Alpargu, Enis Şahin), I, Adapazarı, 1999, s. 77-99.
- ÖZLÜ, Zeynel, “1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi Işığında İzmit’te Sosyo-Ekonomik Hayat ve İzmitli Aileler”, *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi Kültürü Sempozyumu IV*, s. 1541-1553.
- ÖZTÜRK, Yücel, “XVI. Asırdan XVII. Asrın Başlarına Kadar Ada Kazası”, *Sakarya İli Tarihi I*, (editör: Mustafa Demir), İstanbul, 2005, s. 223-304.
- SAMİ, Şemseddin, *Kamus’ül Alam*, I, Mihran Matbaası, İstanbul, 1889.
- SARI, Mustafa, *İzmit’te Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (1911-1925)*, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- SARI, Mustafa, NARİN, Resül, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Adapazarı İslam Ticaret Bankası”, *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu*, II (20-22 Nisan 2006), Kocaeli, s. 938-962.
- SELVİ, Haluk, “Balkan Savaş Günlerinde İzmit ve Çevresi”, *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu-V*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2018, s. 841-849.
- SELVİ, Haluk, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Adapazarı ve Çevresi (1908-1918)”, *Sakarya İli Tarihi I*, (editör: Mustafa Demir), Kaya Matbaacılık, İstanbul, 2005, s. 449-496.
- SELVİ, Haluk, *Birinci Dünya Savaşı’ndan Lozan’a Ermeni Sorunu*, Sakarya Üniversitesi Baskısı, Sakarya, 2004.

- SEZER, Cemal, METİN, Ömer, “Balkan Savaşlarından Milli Mücadeleye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Yardım Faaliyetleri (1912-1922)” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXII/54, (2013), s. 167-182.
- SOFUOĞLU, Ebubekir, “Adapazarı’nda Belediyecilik Faaliyetleri”, *Sakarya İli Tarihi*, II, (editör: Mustafa Demir), Kaya Matbaacılık, İstanbul, 2005, s. 1009-1090.
- ŞAHİN, Enis, “Birinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Vilayat-ı Şarkîye’deki Yardım Faaliyetleri”, *Atatürk Dergisi*, I/6 (6 Şubat 2010), s. 58-70.
- ŞAHİN, Enis, “Cumhuriyet Öncesi Adapazarı ve Çevresinde Mülki Yapılanma”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, V/12 (2003), s. 252-260.
- ŞAHİN, Enis, *Kronolojik Adapazarı-Sakarya Tarihi (1923-2001)*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 2005.
- ŞAHİN, Muhammet, TOKDEMİR, M. Ahmet, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, IX/4 (Güz 2011), s. 851-876.
- ŞENGÜL, Haluk, “Ermeni Tehciri ve Adapazarı Ermenileri” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kütahya, 2014.
- ŞENTÜRK, Hüdaî, “Osmanlılar Döneminde Sakarya”, *Sakarya İli Tarihi I*, (editör: Mustafa Demir), Kaya Matbaacılık, İstanbul, 2005, s. 169-211.
- ŞERİF, Ahmet, *Anadolu’da Tanin*, I, (haz.: Mehmed Çetin Börekçi), TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- TALAT, Paşa, *Talat Paşa’nın Hatıraları*, (yayına hazırlayan: Enver Bolayır), Güven Basımevi, İstanbul, 1946.
- TOPRAK, Zafer, *Türkiye’de Millî İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
- TROÇKİ, Leon, *Balkan Savaşları*, (çev.: Tansel Güney), Arba Yayınları, İstanbul, 1995.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler (İkinci Meşrutiyet Dönemi)*, I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.
- TÜCCARZADE, İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, Soma Matbaası, Dersaadet, 1907.
- ULUGÜN, F. Yavuz, BAKAN, Muhittin, AKSOY, Taner, *Roma Dönemi Bithynia*, Kocaeli ve Çevresi Tarihi II/5 (2007), İzmit.
- ULUĞTEKİN, Murat, ULUĞTEKİN, M. Gül, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hilâl-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928*, Türk Kızılayı Baskısı, Ankara, 2013.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara, 1984.

YAVUZ, Nuri, “Sakarya ve Çevresinin Türk Hakimiyetine Girişi”, *I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (22-23 Haziran 1998)*, (editörler: Mehmet Alpargu, Enis Şahin), Adapazarı, 1999, s. 21-30.

YAZICI, Serkan, “İzmit Sancağı'nda Çekirge Afetleri (1891-1914)”, *Kocaeli Tarihi Kara Mürsel Alp Sempozyumu*, 10-12 Nisan 2020, s. 849-858.

323

XIX. Yüzyıl Sakarya Nehri ve çevresi

³²³ BOA., HRT., No: 584.

325

Adapazarı Hükümet Konağı

³²⁵ İ.Ü. Kütüphanesi, II. Abdülhamid Arşivi, No: 90578.

326

Adapazarı Hükümet Konağı ve Telgrafhanesi

³²⁶ İ.Ü. Kütüphanesi, II. Abdülhamid Arşivi, No: 90767.

327

Adapazarı İstasyonu

³²⁷ İ.Ü. Kütüphanesi, II. Abdülhamid Arşivi, No: -

328

Adapazarı, Hamidiye (Arifiye) Mektebi

³²⁸ İ.Ü. Kütüphanesi, II. Abdülhamid Arşivi, No: 90578.

329

Ahşap Sakarya Köprüsü

³²⁹ İ.Ü. Kütüphanesi, II. Abdülhamid Arşivi, No: 90578.

اطلع بازارى قصبه بنى هالىستىك نزهكا هيله قصبه تصويران ايتىرن چرخك هيت و شغرى

Çark Deresi ve Su Çarkı

³³⁰ İ.Ü. Kütüphanesi, II. Abdülhamid Arşivi, No: 90767.

94 26

اعلمه بازارى قصبه سنه جارى چرخ صوتى موقعتك اولك طرفيدن كوردنشى

331

Su Çarkı

³³¹ İ.Ü. Kütüphanesi, II. Abdülhamid Arşivi, No: 90767-26.

332

Hendek Hızır Fabrikası Ana Binası

³³² İ.Ü. Kütüphanesi, II. Abdülhamid Arşivi, No: 90767.

Souvenir d'Ada-Bazar.

Kumurbazar.

آدا بازار کومور بازار

333

Adapazarı, Kömür Pazarı

³³³ S.B.B. Fotoğraf Arşivi.

334

İslam Ticaret Bankası

³³⁴ S.B.B. Fotoğraf Arşivi.

نافع نظار فی

[illegible][illegible]

ویرج ایست و نوید می رسد که این
عمر را ازین شرط ده است و ده ایست معنی ندارد

ÖZGEÇMİŞ

Elvan Demirel, 2014 yılında Sakarya Üniversitesi'nde Tarih Bölümü ile başladığı lisans eğitimini 2018'de bitirdi. 2019 yılında Sakarya Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başladı.

